

TERM PORTFOLIO

2023-2025

TABLE OF CONTENTS

Feature Articles

- The Tale of the Lone Barrio:** *Sitio Babangad Amidst the Shifting Tides of Bulakan* | 2
- Bridging Faith and People** *through Caingin's 99-Year Old Senakulo* | 7
- The Business of Goodbyes:** *Behind the scenes with the artists of the funeral industry* | 12
- Painting the Colors of Resistance:** *Mandalá Art in Preserving Pulilan's Identity* | 17
- May puwang pa ba para magbunga ang pagmamahal sa nagmamahal na mundo?** | 20
- Pagtatagpo ng alon at ambisyon** *sa lupain ng Pugad* | 22
- Kung Paano Nilupig ng Halimaw** *ang Lupain ng mga Kalabaw* | 27
- Mula sa Piketlayn, Pasulong sa Paglaya:** *Itinitimplang Laban ng Manggagawang Bulakenyo* | 32
- Pag-inog at Pagguho ng Panahon** *sa Lilim ng Simboryo* | 36
- Pagbagtas sa Labirinto Nilang Mga Nasagasaan ng Daang-Bakal | 42**

The Tale of the Lone Barrio: **Sitio Babangad Amidst the Shifting Tides of Bulakan**

The world we want—all in the name of progress.

A remote village gilded with flowers and fishing nets sits as still as the water on the outskirts of Bulakan, Bulacan. However, as a continuous rumbling reminds its residents of the imminent changes that would wash away the lives they have known, tensions begin to arise with the waters.

Ever since the San Miguel Corporation (SMC) arrived in Bulakan with their 50-year franchise to build and operate its P740 billion airport project, surrounding coastal villages in the municipality have been purchased by the corporation one by one to make room for the New Manila International Airport (NMIA) or Aerotropolis.

The lone Sitio Babangad now stands in a place of unease and uncertainty, unsure whether it, too, will be swept away by the currents of change in the near future.

A gathering storm

It was a peaceful life for the fisherfolk of Bulakan back then—until Typhoon Pedring (Nesat) struck in September 2011 and dealt irreparable damage to its coastal areas.

Following this, people from SMC arrived to purchase these areas, albeit for a purpose yet unknown. Life continued as usual until years later when the Aerotropolis project finally surfaced and they started buying the properties off of the locals in order to house the global megacity.

"Merong dumating na namimili ng lupa, pero hindi pa sinasabi kung saan gagamitin. Tapos ngayon, na-broadcast na 'yung magiging project, binili na nila 'yung mga bahay—'yung mga tao," Jessie, a local ferryman from Bulakan, narrated.

Little by little, the coastal Bulakan area diminished, as residences got systemically wiped from the landscape—except for one.

"Ayun, nag-iisa na lang na sitio—'yung Babangad. Babangad, San Nicolas. Siya na lang ang nag-iisang coastal [area] d'yan sa lati. Hindi rin mapalagay ang kalooban [nila], kasi lahat ng malapit sa airport, binibili ng San Miguel," Jessie said.

As the last coastal village not yet claimed by the giant SMC, Sitio Babangad stands on the brink of being erased; where the residents are like waterbirds anxiously awaiting their impending migration.

Caught in the net

"Yung project ng San Miguel, hindi ka p'wedeng kumontra pagka binibili ka. 'Yun ang [utos] ng dating gobernador."

Severino Gutierrez, more commonly referred to as 'Bukbok', commenced his interview with this statement.

Gutierrez serves as the president of Samahan ng mga Mangingisda sa Bulakan (SAMASAB) for Sitio Babangad, an organization of local fisherfolk from San Nicolas.

"Dati, diyan, umumang ka lang dito sa jakusan [fishing nets] namin makakahuli, ngayong nag-operate ng two years na yata sila diyan, parang nawala na ang hayop," he narrated.

He goes into specifics on how SMC's arrival greatly affected their livelihood, detailing everything from their fishing areas being restricted to the fish being mysteriously driven away from their waters.

"Tapos, pinagbabawalan kami du'n umumang sa mga malapit du'n sa site nila—sa dagat. Bawal kaming lumapit du'n, mangisda. Dati nakakarating pa kami kung saan-saan, ngayon hindi na," Gutierrez muttered in dismay.

Naturally, as the fish vanished, their already meager income witnessed a further decline. According to a recent report from the Philippine Statistics Authority, fisherfolk experienced the highest poverty incidence at 30.6% as of 2021, a circumstance exacerbated in the case of Sitio Babangad by the actions of San Miguel.

"Talagang kahit 'yung pag-aaral ng mga bata e, maanuhan [masusustentuhan] mo. Ngayon, katulad n'yan—dalawang linggo na kaming walang mahuli, wala. Dati nakakasapat-sapat sa araw-araw, ngayon hindi," he added.

Shifting tides

Like the fish being driven away from the water, the people of Bulakan were also compelled to move away from their homes. Regrettably, they both find themselves without any say in the matter.

"Pag kinuha ng gobyerno ['yung lupa], wala na rin kaming magagawa. Kasi wala namang ano 'to, wala namang titulo," Gutierrez stated, explaining how none of the coastal areas in Bulakan possess their own individual land titles.

Conrado Taquate, a fellow resident of Babangad and also a SAMASAB member, echoed similar sentiments.

"Mahirap naman kasing hindi kami [sumunod], sa gobyerno 'yan, 'di ba? Lahat nakuha na sa'min. Walang bagay, 'di naman amin 'yun, sa gobyerno 'yun, kaya lang 'yung hanapbuhay namin ang nawala," Taquate said.

"Lalo pa kung makukuha na 'to [Babangad], sa'n pa kami pupunta?" he concluded, underscoring a pertinent question—given that SMC never found a place to reclaim to serve as a relocation area, leading to the dispersal of displaced residents who had no choice but to return to their provinces.

"Naghanap sila ng marereclaim na lugar [para sa relocation]. Kaso wala, sabi nila wala... kaya ang naghanap, mga tao. Dito lang din sa paligid ng Bulakan, pero yung iba nagsi-uwi na sa probinsya," Jessie narrated.

The SMC then provided a substantial compensation worth ₱250,000 to the families in the acquired coastal areas, in exchange for relinquishing their homes.

Even with the compensation for being displaced from their homes, it proves insufficient to lead relocatees toward a sustainable living anywhere — in their present situation, this could only last them for a few months at most.

While some remained tethered to the waters, others ventured onto solid ground in pursuit of new employment opportunities. Residents from neighboring barrios set aside their boats and fishing nets, transitioning to jobs as drivers and construction workers for the Aerotropolis.

"Nag-apply ako du'n, dalawang taon na, puro wala namang ano, 'pag pumunta ako sa munisipyo, 'pag nag-update ka ng [status]. May nakukuha, 'yung iba hindi," Gutierrez remarked, noting that about six residents from Babangad have already found positions in the Aerotropolis as welders.

Last sitio standing

Throughout San Miguel's tenure in Bulakan, a lingering question remains: Why has Babangad not succumbed to their hands?

Severino provided an uncertain explanation.

"Kasi, ang sabi ng San Miguel, hindi naman [kami] tatamaan depende na lang kung 'yung bibili ay mga commercial. Pero sa tingin namin, halos lahat na 'tong mga palaisdaan dito, konting-konti na lang mabibili na ng San Miguel."

This presents the residents with a false sense of choice—it is ostensibly their decision whether to sell Babangad to commercial companies eyeing Aerotropolis expansion or not.

"Depende na lang kung ang makakabili sa inyo, kung ibebenta namin sa mga commercial. Pero 'yung nasa paligid na 'yan, nabili na ng San Miguel, kaya pa'no sasabihing 'di kami mabibili?" Gutierrez stated.

Even if the community decides against selling off their village to the corporate giants, they may ultimately find themselves with no alternative as the Aerotropolis gradually encroaches upon Babangad, enclosing them with limited options but to relocate.

"E, kung [gagawing] commercial ng San Miguel 'yan, p'wede bang may squatter dito sa kanilang nabiling [lupa]? Wala naman silang sinasabi pang mabibili, pero naghanda na kami, na mabibili kami. Wala, walang choice," Gutierrez added on a dismal note.

At the end of the day, the people of Babangad are left in a hopeless state, perpetually at the mercy of whatever conglomerate decides to claim their home.

"Sana nga 'di na kami maalis dito—karamihan dito [sana] 'wag nang maalis kasi mas lalong mahihirapan sa hanapbuhay. Katulad namin, mangingisda kami rito, 'pag dumayo na kami sa taas, wala namang isda du'n. Puro du'n sasakyan, construction—mga kailangan may pinag-aralan ka para makapasok ka," Gutierrez said.

The sinking feeling

To be washed away from the face of the earth is a terrifying thought.

Still, life goes on for the people of Babangad—standing alone as they await their fate in the hands of the tides of change.

"Parang mabubura na kami rito. Sa tingin namin parang mabibili rin kami rito, parang paaalisin rin kami," Gutierrez remarked.

In the meantime, they call for help from the higher ups to alleviate the hardships imposed by the same forces of authority.

"Sana mabigyan kami ng ano dito, sa nangyari sa San Miguel na 'yan, ang laki talaga ng hinina ng panghanapbuhay dito," he pleaded.

"Katulad nga nu'n, 'yung mga kasamahan namin [na nabili], hanggang ngayon wala pa ring bayad 'yung San Miguel, lalong wala na silang hanapbuhay," Gutierrez added, recounting how his fellow SAMASAB fishermen from the neighboring barangay, Taliptip, are still awaiting the compensation promised to them after selling off their land.

"Ang sabi babayaran sila, [pero] mula nu'ng nagkapirmahan na tanggalin 'yung mga jakos, 'di na sila nagpakita rito," he ended.

Sitio Babangad has endured years in stagnation amid the relentless onslaught by San Miguel—and in the face of uncertainty, the people cry out the same call: "Wag niyo kaming bilhin. Sana 'wag nang mabili."

In a remote village gilded with flowers and fishnets in the outskirts of Bulakan, Bulacan, the silhouettes of tall skyscrapers loom from the horizon—a foreboding sign of imminent change.

The people stand as still as the water, silently quivering from below. No one knows what the future holds, as the Aerotropolis threatens to wash away the lives they have known.

All in the name of progress.

Bridging Faith and People through Caingin's 99-Year Old Senakulo

Over the course of history, faith stands as an indomitable force that sparks unity amongst people.

Lenten season with its age-old power, is persistently exemplified in Barangay Caingin, Malolos, Bulacan, where a local community theater called Samahang Senakulista ng Caingin (SSC) goes beyond mere belief to deliver their masterful act of senakulo.

"Yung Samahang Senakulista ng Caingin ay nagsimula nu'ng 1925. Naiiba kami kasi tradisyonal 'yung ginagawa namin. Ibig sabihin, makalumang paraan. 'Yung mga lines namin, may sukat, tugma, at saka may taludtod. Ayun, kaya kakaiba."

This is how Alexis Carlos Cruz, scriptwriter, director, and lead actor portraying Jesus Christ in this year's senakulo, described the origins of SSC. It is said that the group traces its roots back to the pioneers who first staged the senakulo in Malolos in 1916.

According to Paulo Garcia of the Malolos Diocesan Commission on Social Communications (DCSC) Research Team, the senakulo performances originally spanned across seven or eight nights, with scripts believed to have originated from Spanish texts. This was because the farmers, who were its primary actors, feared for heresy should they deviate from tradition.

From humble beginnings in the fields and plazas, the senakulo scene in Malolos evolved into bigger productions—complete with hand-painted backgrounds on canvas known as bastidores.

SSC's operations were unfortunately halted by the outbreak of the Second World War in 1940. However, five years later, they resumed their activities and bounced back, earning recognition and staging performances in neighboring provinces.

The group then went on to establish a reputation for themselves—from Malolos to the world.

"Isa 'to sa mga kinikilala ng lungsod ng Malolos, at hindi lang sa Malolos, buong Bulacan, gayundin sa buong Pilipinas, dahil nasa Malolos ang pinakamaraming senakulista o grupo ng senakulista sa buong Pilipinas," Cruz continued.

In 1971, the community theater group was featured in Nicanor Tiongson's book, "History and Aesthetics of Sinakulo and Other Religious Plays in Malolos". Additionally, their accomplishments were highlighted in a 1998 edition of CNN's Asia Week Magazine and even showcased on a Hong Kong-based TV station.

A communal community

In his 32 years with SSC, Cruz reflected on the community theater's role in promulgating a deep bond among the residents of Caingin over the years.

"Napakasarap na wala kaming bayad dito. Lahat ng artista dito, walang bayad. Lahat dito ay bukal sa kanilang kalooban ang kanilang pagbibigay ng oras, na panahon, saka pera," he shared, noting that SSC's role in bringing the community together holds a deeply personal significance for him.

Even in an age where children are typically either occupied with school or entangled with their digital screens, Cruz shares that it is the youth of Caingin who willingly volunteer to participate in the production—making the stage their own playground.

"May mga times pa kami, after ng senakulo, tapos na 'yung holy week, may makikita kang mga bata diyan, may pasan-pasan na mga ginawang krus lang, nakakatuwa, kasi sila mismo, sa mga murang edad nila, natatandaan nila 'yung mga ginawa ni Kristo," he said.

This narrative is attested to by Guen Jasmine Villena, who, although not originally from Caingin, developed a deep affection for the barangay's senakulo as she watched her mother perform in previous productions growing up.

"Nanonood lang ako noon, then sabi ko, ma, pwede ko po bang i-try na sumali ako?" she said in an interview with Pacesetter.

At the young age of five, Villena expressed her desire to join as well, starting with minor roles and gradually working her way up to more significant parts in the story.

"Nu'ng una, sa parada lang ako kasama, angel lang ako. Then, sabi ko sa mom ko, sana po next year ako na po 'yung kakanta, as angel, ako na po 'yung katabi ni Kristo. Sa tinagal-tagal ng panahon, parang step by step, nakakaakyat ako sa mga roles na pinapanood ko lang dati," she recalled.

Cruz believes that the key to SSC's near-century-long existence lies in the custom of passing down involvement in the group to family members over the years.

"Ang sikreto siguro namin, bawat family samin may root, may koneksiyon, merong henerasyon. Ako, 'yung tito ko, 'yung lolo ko, lahat sila may line ng senakulo. So it runs in the blood sa generations namin ngayon. Pasa-pasa siya," he stated.

Should a family's lineage of members be severed for any reason, Alexis asserts that inevitably, it finds its way back to SSC through at least one descendant of the bloodline.

"Yung iba, napuputol, pero after a year, two years, three years mula sa family pa rin na 'yun, may lalabas na bata, para magpatuloy ng tradisyon sa pamilya nila," he said.

Prayers in play

For the members of SSC, engaging in the senakulo goes beyond the theatrical portrayal of the passion of Jesus Christ.

While many of them initially joined the group out of curiosity, over time they cultivated a deep affection for it, seeing it not just as a hobby but a true passion.

"Siguro, bata pa ako nu'n, out of curiosity lang. Hanggang sa lumaon, parang naging panata, parang iyun na 'yung hinahanap ng [puso] mo, e. Hindi ko kayang ipaliwanag, parang nakita ko dun 'yung passion ko. Parang kinalakihan ko na," said Mylene Castelo, an SSC board member.

Castelo views the senakulo as a form of advocacy—a movement aimed at steering youth away from dangerous habits like drugs; and ultimately fostering a deeper understanding of the life of Jesus Christ.

In his book featuring the senakulistas of Caingin, Nicanor Tiongson wrote that "the Senacle (senakulo) is primarily a prayer that also happens to be a play. It has become a vow and method of those who perform it to have a personal relationship with God."

Tiongson also emphasized that beyond its function as a performance and tool for catechism, this traditional art form should also be regarded as a personal task for those involved in its enactment.

"May iba't ibang paraan kasi kung bakit kami sumasali sa senakulo, e. Merong mga tao na nagpapasalamat, merong humihingi ng kapatawaran, merong namamanata, merong humihingi ng special request para sa kanilang sarili o 'di kaya ay sa kanilang pamilya," shared Cruz.

Touching on the topic of 'pamamanata', Cruz also denotes the importance of respecting those who engage in extreme acts of penitence, as is customary during the Lenten season.

"May kanya-kanya kasi tayong paraan ng pag-express ng ating faith, and 'yung ibang groups na pinapako, they physically harm themselves—it's their faith. We should respect them, and kung 'yun 'yung paraan ng kanilang pagsisisi, pagbabagong-buhay, at paghingi ng tulong, we should respect them," he told Pacesetter.

World turned upside down

Following the consecutive years of performances and acclaims, an event befell the people of Caingin, leading each and every one of them to bear their own crosses.

Year 2020, the COVID-19 pandemic struck, and the world turned upside down. Suddenly, it wasn't about Christ's suffering; suddenly, it was about their own.

Amid their final rehearsals in February, costumes fitted and sets constructed—a nationwide lockdown was declared, forcing the forfeiture of all public events.

"Yun 'yung first year ko dapat na gumanap na Kristo. Nasukat na sa'kin 'yung krus, nasukat na sa'kin 'yung costumes. Tapos biglang hindi natuloy," he said.

All of Caingin was distraught. Uncertainty loomed across the community and it left them with a profound sense of emptiness.

"Ang lungkot. Parang may kulang, may kulang sa 'min, 'yun na 'yung tradisyon namin, 'yun na 'yung hinahanap ng tao," expressed Castelo.

Still the community's resolve, refused to die. Cruz conceived an initiative to ensure that their months of hard work would not be in vain.

"Malungkot na malungkot 'yung nangyari na 'yun. Pero 'yung grupo namin, and the other youth organizations, tuloy 'yung proyekto namin," Cruz said. "Ang ginawa namin, naglinis kami, nag-disinfect kami ng buong baranggay, playing the audio of the senakulo. 'Yung recordings namin ng bawat eksena, pinaririnig siya sa buong baranggay, parang meron pa ring senakulo at nire-remind 'yung paghihirap pa rin ng dakilang Lumikha."

This act later earned him the 'Hero of Pandemic for Theater' award during the 2024 Philippine LEAF Awards, an honor not only to him, but to the whole community.

Once again, Caingin rose and regained its footing. Despite the lingering threats of the pandemic, SSC takes pride in being the first group to resurrect productions after the pandemic.

Although their performances were abridged, it was a means for them to quench their yearning for the stage.

"Kaya kumbaga, dati three nights 'yan, naging isang araw lang, para lang magkaroon kami ng [senakulo], dahil nakasanayan na, kahit isa lang, ginaganap 'to—kasi parang may kulang, e," said Castelo.

Curtain call

"Pagninilay. Pamamanata. Pagpapatawad."

These were the reflections shared by the members of SSC when prompted with the question—what is the true essence of Lent?

"Dito ko mas naipapakita kung papaano ako nagpapasalamat, 'yung mga kahilingan ko—sa pamamagitan ng pamamanata ko nga sa pagsali ko dito taon-taon, du'n ko siya mas naipapakita, 'yung hindi lang ako basta sumali lang, nagpapasalamat talaga ako kasi hanggang ngayon, kasama pa rin ako dito sa Samahang Senakulista ng Caingin," shared Villena, her words carrying the warmth of all her memories with the community theater.

Faith stands as an indomitable force that sparks unity amongst people.

Nonetheless, the enduring solidarity of a community, bound together by faith for close to a century, is a true manifestation of their unyielding spirit.

For the people of Caingin, senakulo is not just an outlet of their beliefs but also an avenue for them to proclaim the word of God not only to the city, but to the world.

Samahang Senakulista ng Caingin showed how the art of senakulo can intertwine faith and people as one, notwithstanding whatever cross the world has for them to bear.

And that—truly—is what one can call a timeless testament.

The Business of Goodbyes: Behind the scenes with the artists of the funeral industry

If life is a stage, who makes sure things go well once the actors move on what's past the curtain call?

The inevitability of death is one of the fewest certainties of our existence – it is life's greatest folly, as the one thing that will surely come to us all proves to be one that comes most unexpectedly, for the most part.

As of 2022, Statista, a global and business intelligence platform, showed that the funeral service industry in the Philippines contributes at least 0.16 billion US dollars which translates to roughly 9 trillion in Philippine pesos to the annual revenue of the country – this makes sense, given that hundreds and thousands of people turn to the face of death every single day.

For every funeral, there are people who work to ensure a seamless departure – One might stop to think, what is death to those who dwell with the irony of making a living from the dead?

Etched in sorrow – and in stone

A work of art.

This is how Michael Miron, a monumental mason – more commonly known as a lapida maker or engraver, describes his craft. "Nasa lahi po, buong pamilya namin gumagawa ng lapida."

Michael has been carving gravestones for the past 15 years – hailing from a family of engravers with seven siblings, three of whom run the family business while the others took to having families of their own.

"Ito na, kasi itong [trabaho] ng tatay namin, eh. 'Yung kinabuhay namin. Ito na rin ang namana namin sa kanya... kinalakihan na namin," he said, when asked if he ever thought he'd end up in such industry.

Hard as a marble is, it can easily be carved to what you want it to be with the careful sleight of hand holding the hammer and chisel, for Michael, this is the most wondrous part of his work—the art that emerges after enduring the laborious process of engraving.

"Itong art, parang art na rin kasi samin ito, eh. Nalilibang na rin kami," he stated.

In the face of mortality, the artistry behind the inscriptions on the gravestones Miron offers a form of solace and a tangible connection from the living to the departed.

This is where he manages to come to terms with his own fear of death – with a regular income of 500 pesos every day, Michael has to keep on living and working for a family he has to feed.

"Para sa pamilya, ganun. Kailangan mo kasing mabuhay ang pamilya mo, kaya ayaw mo munang mamatay, 'diba?" he stated.

In response to a question about who he wants to make his own grave should the time of his passing arrives, Michael gave a quick and unequivocal reply:

"Yung mga kapatid ko, kasi gumagawa rin sila ng lapida eh."

He then took a moment to recall how a pattern in his family tree cycles for the past years. "Kasi ganun rin ang ginawa namin sa erpat [tatay] namin, ako ang gumawa nung sa tatay ko, salit-salit lang." he ended.

A 'niche' responsibility

Serving the people, the dead, and the living.

Emilio Pangindian, at 27 years old, possesses an imposing stature; and it turns out that it proved to be more valuable in a different field of work than the one he originally intended to enter.

Born to a father who worked as a sepulturero or grave digger and a mother who held the role of a barangay captain in their community, Emilio discovers himself following in the footsteps of both his parents.

During his collegiate years, he was a proud member of the Lex Libras, having pursued Criminology in Bulacan State University; yet his background in the industry of grave digging runs even deeper.

"16 years old pa lang, nag-gaganto na ako, eh. Yung tatay ko kasi talaga dati [ang sepulturero]," he said.

With the strong influence of his mother's political background, Emilio currently holds position as an incumbent Sangguniang Kabataan (SK) Chairman in their barangay. He never really saw this as his niche, however – as he asserted that the intricacies of politics are not to his liking.

"Pero tingin ko hindi ako para sa ganun, 'yung politika," he answered, when asked about his political background in their locality. And in view of his term nearing to an end, he returns to his job as the local sepulturero and sculpt his deeper way to the industry.

"Sanayan nalang rin," he remarked, underscoring how one has to adapt to the demands and challenges of his duty. "Kasi 'di ka mamimili ng panahon, umulan man o araw, kailangan ilibing 'yun," he added.

Pangindian discusses the inconsistent flow of income in this industry, where he earns anywhere from ₱2,500 to ₱12,000 – depending on how many people are to be buried every day.

"Dito kasi ang trabaho, 'pag meron, meron talaga. Kunyari apat ang patay, tatlo ang patay... maganda ang pasok ng pera pag ganun," he continued. "Syempre, 'pag wala, zero talaga."

With a regular exposure to the deceased and due to his nature of work, Emilio highlighted how he has grown unafraid of death.

"Wala, parang... 'yun yung normal na cycle ng buhay, eh. Mabubuhay ka, mamamatay..." he said.

Some say we all have a niche in our life, and eventually, in our death – but to live is not to confine ourselves within narrow, predefined boxes – for such confinement may suffocate us until our waking days are all but snuffed out.

For dust you are...

And to dust you shall return.

Enter Joseph Carrera, 56 years old – a runaway, a father, and a long-time embalmer.

Growing up, Joseph became deeply immersed in the funeral service business, as his father was an owner of a funeral home.

At age 18, he welcomed legality, learning the meticulous practice of embalming dead bodies.

"Nung araw, nung ako'y bata pa, takot ako sa patay ... hindi ko alam na ganito ang magiging trabaho ko."

From Pangasinan, his family relocated to La Union, where his siblings decided to branch out and establish their very own funeral homes.

"Ako lang ang mahirap," he remarked.

Following the tireless years of tending to their family enterprise, Joseph chose to run away to the bustling city of Manila, in hopes of finding a path of his own.

While in Manila, he explored various driving jobs including trucking, jeepneys, and even hearses, where he soon realized and reconsidered to take up where he left off.

Due to the poor income from these prospects, albeit reluctant, Joseph ultimately found his path back to the field of embalming.

Even then, the money he earns from embalming corpses in a local funeral home barely covers his daily expenses, which must support both his family and his work.

"Maliit lang ang kinikita namin, kasyang kasya lang sa pamilya ko, saka sa pambili ng materyales na gagamitin namin sa patay kasi... amin lahat 'yun [gamit]," he explained.

From an income that ranges from roughly ₱2,500 to ₱3,000 depending on how many bodies he gets to handle, Joseph must make ends meet, all while ensuring he gets to purchase the chemicals, tools, and makeup he needs for his job and more importantly, support his grandchildren's education.

"Pag malakas naman, medyo malaki rin ang kita, kaso nga lang binibili rin namin ang materyales namin," he comments.

Embalming itself is no easy job as well, as weak stomach could never. Apart from the dedication, Joseph elaborates the complexities of his role, from extracting the veins from the body, administering formalin injections; even cementing the rotten body if necessary, all up to the final touches of applying makeup to prepare the deceased for its wake.

"Kanya kanyang trabaho lang naman 'yan, pero yung pinakamahirap na trabaho, yung trabaho namin."

Apart from the challenging embalming procedures, he also shares experiences of feeling haunted while he carries out his duties. He recounted moments when he senses a sudden breeze, perceives apparitions observing him from a distance, and even notices his tools being mysteriously moved, as if he is being played with by spirits of the dead he's working on.

Unlike those of others who he believes are mere stories, he is convinced his haunted experiences while on duty are indeed real. "Mga ganyang trabaho kasi, depende na nga yun, mga nagsisinungaling, mga kwentong kanto lang. Ako talaga, hindi parang totoo, totoo talaga ... kung pwede lang, kaibiganin mo yung multo," Michael stated in defense.

Nevertheless, life goes on and Michael must persistently work each day to sustain the life no longer new to him— this is what he grew up with, and now it's the means by which he intends to make sure that his family can continue to grow up and thrive.

"Kanya kanyang trabaho lang. Kung 'di ka magtatrabaho, 'di ka kakain... kawawa naman 'yung pamilya mo."

The closing act

These men are all haunted by the same ghost of the past—family legacy.

The narratives of Michael, Emilio, and Joseph all intertwine into one common juncture—it is how their unwavering dedication and resilience reflects their profound value for family, transcending both past and present.

"Oo, parte rin [kung bakit ako takot mamatay]... kasi may pamilya rin ako, may binubuhay rin ako... kaya ayoko rin mamatay," Michael stated, a compelling testament of his commitment to his family.

Behind the scenes, funeral service workers like them act as the founding architects who craft the settings of life's ultimate curtain call. In their experiences, they learn to play their role, embracing the artistic and enigmatic essence of this rather somber field of work.

"Yung ano... yung mga masasayang samahan namin—tawanan, harutan, mga kainan, ganun... yung masasaya."

To create a lasting legacy by leaving behind the cherished memories they've shared with their loved ones, a desire they all share, something they wish to be remembered, when their time comes for the final bow.

Yes, death truly is inescapable.

Although the thought of it alone proves to be fearsome to many, we learn to live and discover our meaning and purpose in the roles we assume on life's grand stage.

"Ganun lang ang kamatayan ng tao, biglaan... wala ka nang mararamdaman 'pag ikaw namatay. [Kagaya] ng mga ginagamot namin, eh di na mabubuhay, 'di na tatayo," Joseph ended.

In the name of the fathers who bequeathed their legacy to their children, of the sons who remain tethered to the life they were given, and of the spirits that dwell at the depths of their minds.

May we all be reminded that death is somehow a beginning of yet another life.

Painting the Colors of Resistance: **Mandalá Art in Preserving Pulilan's Identity**

A continuous struggle persists between modernity and heritage.

As you journey across the municipality of Pulilan, you will spot vibrant wall paintings spread out like haystacks in a rice field.

These murals, known as mandalá art, go beyond mere spectacles of carabaos and colors; they serve as windows into Pulilan's cultural roots.

Amidst the incessant plow of industrialization and commercialization, this culture faces the looming threat of fading into obscurity, and mandalá art stands to remind its people not to forget and fight for its preservation.

And thus begins a story about how the walls sparked life back to a land that had forgotten its colors.

Sowing the seeds

To the people, Pulilan is renowned for two key aspects: its status as a leading rice producer in Central Luzon, and the Kneeling Carabao festival, both from which the art draws its name.

'Mandalá' originates from old Tagalog and Kapampangan language that translates to the gathering and stacking of hay, symbolizing the season's 'best of the harvest' for the farmers.

Mandalá art commonly features elements rooted in the municipality's agriculture — including vast rice fields, the river that sustains the life around it, and prominently, the farmer and his beast of burden, the carabao.

Josef Navarro, Pulilan's tourism officer, elaborated on the beginnings of mandalá art, detailing its origins and its profound connection to the municipality's agricultural industry.

"'Yung meaning ng mandalá, it's a haystack — 'yung nakikita natin sa bukid. In relation sa art, 'yung mandalá, siya 'yung nagiging source of solar energy ng mga hayop sa bukid," he stated.

He also emphasized how nature 'feeds' life into art, highlighting the interconnectedness between art and nature, which in turn, enriches and sustains the nation.

"Ganun din 'yung purpose ng mandalá art. From the sun, through art, siya 'yung nagpapakain, siya 'yung bumubuhay sa art sa buong Central Luzon — siya 'yung bumubuhay ng sining," Navarro continued.

The best of the harvest

True to its namesake, artists from all over Central Luzon gather together like mandalá every month of May to participate and showcase their craft in the annual Mandalá Art Festival, pioneered by Pulilan-based cultural organization Jefarca Arts and Historical Society.

"Yung mandala art, isa siyang art festival na siguro more than 13 years na. It's a gathering of artists from Central Luzon. From Aurora to Zambales, dito sila nag-coconverge sa Pulilan to do activities regarding art, regarding nature," Navarro narrated.

The art festival debuted in 2012 with the aim of fostering cultural awareness among Pulileños and generating funds for the construction of the Museo de Pulilan.

In a statement to the Daily Tribune in May 2020, Andrew de Guzman, the festival's founder, reiterated the role of mandalá art as a source of sustenance for the community.

"Ang annual Pulilan Mandala Art Festival ay pagtitipon-tipon ng mga alagad ng sining mula gitnang Luzon upang magdiwang, makisalamuha, at lumikha ng mga obrang magiging pagkain ng bayan," he said.

Over the years, the festival has undergone numerous iterations, each with distinct themes revolving around topics such as agricultural sustainability, environmental awareness, and Pulilan's resistance against the commercialization of its rice fields.

Cultivating culture

Before the mandalá art grew to existence, the people of Pulilan showed little regard for its land. Navarro recalled how citizens would litter the streets without concern, accentuating the transformative impact of the murals on their attitudes and behaviors.

"Dito sa Pulilan, maraming walls dati na nandyan lang. Ginagawa ng mga tao, iniihian niya, kinakalatan niya. Pero nung nagkaron ng artwork 'yung bawat walls, mostly nagkakaran ng appreciation yung tao," he remarked.

He also highlighted how mandalá art has the ability to cultivate appreciation, not just for the artworks, but also for the community's own culture and history.

"Yung isang nagagawa ng mandala art, they make art available for the public, easier to digest," Navarro stated.

"Ibig sabihin, 'yung art kasi, maraming process para ma-appreciate mo siya, so once na nakababad ka sa art, nagkakaran ka ng appreciation. Ano ba 'yung detalye, ano ba 'yung tema, (...) ano ba 'yung gustong iparating nitong artwork na 'to," he stated, elaborating further on his point.

The walls stand still, but mandalá art does not remain stagnant. The Mandalá Art Festival has showcased a diverse array of art forms, aiming to reach a larger audience and provide opportunities for more artists to exhibit their works.

From its third year onwards, the festival has included mediums such as photography, paper mache paintings, assemblages, and sculptures.

The mandalá also continuously adapts to its environment in order to thrive. Art must evolve and create new directions to meet society's current needs, ensuring its continued relevance and accessibility to the people.

"Kasi talaga ang art, nakasalalay 'yan sa kalikasan. So pag nagbabago 'yung kalikasan, dun nanggaling 'yung inspirasyon ng isang artist — any changes sa nature," Navarro reflected, reinforcing the deep-rooted connection of mandalá art to nature.

For the land of Haring Kalabaw

Just as the kingdom of Haring Kalabaw fades with modernization, some mandalá murals, unfortunately, fail to withstand the test of time.

Following the 2020 COVID-19 pandemic, many of them were left unmonitored, leading to instances of damage, demolition, or erasure.

Josef recalls a case from the 7th Mandala Art Festival in 2018, where several murals were painted over by a local shopping mall due to a lack of coordination with its management. Today, only one mural remains from the said location.

"Kailangan talaga ng constant communication with property owners para din mapangalagaan ang walls. We are studying sa possibility na magkaroon ng incentive ang owners to maintain murals in their property," he stated, detailing the local office's plans on preventing such incidents from happening in the future.

As a reflection of Pulilan's persistent fight for cultural preservation, mandalá art endures and will continue to resonate with people and open their eyes.

"[Through art] sa mata ng mundo, lumalabas 'yung problema in a simple way. Hindi na siya complex, napa-pasimple niya yung pag-identify ng mga problema ng mundo," said Navarro.

As years pass, the art of mandalá will thrive and evolve alongside nature, serving as a timeless reminder to the people of its vibrant colors and the land it once was, as well as what it can become in the future.

For a continuous struggle persists between modernity and heritage — and through its art, the colors of Haring Kalabaw's kingdom shall live on.

Pagtatagpo ng alon **at ambisyon sa lupain ng Pugad**

Bahagi ng pag-usad ang paglisan.

Sa paghahangad ng kaalaman, ang bawat pag-usad ay nangangahulugan ng pag-iwan—sa nakasanayan, sa kinalakihan, o sa mga bagay na pansamantalang kailangang talikuran upang maabot ang pangarap na pagkatuto.

Para sa mga tao ng Isla Pugad sa Hagonoy, Bulacan, kung saan ang tubig ang daan at ang alon ang hamon, ang paglisan ay hindi lamang simpleng desisyon, kundi isang pang-araw-araw na hamon na kailangang harapin.

Kasabay ng lahat ng ito, lulutang ang isang katanungan—paano nga ba nakakamtan ng mga anak ng Pugad ang kanilang edukasyon, habang mistulan silang nakapiit sa yakap ng mga alon?

Sa kanlungan ng Pugad

Para sa sukat ng isla—isang kapisang lupain na kasyang-kasya lang ang isang komunidad—punong-puno ng buhay ang populasyon ng Pugad.

Binubuo ang kalakhan ng lugar ng mga barong-barong na gawa sa pinagtagpi-tagping kahoy at yero na tinutuluyan ng halos 2,200 tao at 726 pamilya, ayon sa Hagonoy Disaster Risk Reduction Management Office (DRRMO).

Ayon kay Ondoy*, isang labing-apat na taong gulang na mag-aaral sa ikasampung baitang mula sa Pugad, may mga pagkakataong umaabot sa taas ng mga bahay ang along humahampas sa kanilang isla.

“Yung alon po e, umaabot po sa bubong d’yan. ‘Yung alon po pumapasok dito sa bahay, dito pa-ganon po. Malalaki po ‘yung alon, ‘yung tubig po, malalalim,” pagsasalaysay niya.

Ikinuwento rin niya na bahagi na ito ng kanilang araw-araw na pakikipamuhay sa isla.

“Sanay na po [kami], e. Araw-araw na po minsan naaano [ang] high tide, saka minsan po alon, madalas na po ‘yun, sanay na po kami,” ani Ondoy.

Sa dulong ibayo ng isla ay nakatayo ang paaralang elementarya ng Pugad na nagtuturo mula una hanggang ika-anim na baitang; subalit imbis na sa loob ng silid-aralan, madalas ay nasa daungan ang mga kabataan—isang palaruan, sa pagitan ng alon at alingawngaw ng bangka, kung saan tila mas nalalapit ang kanilang kamusmusan.

“Dito po sa Pugad puro po makikita [ay] mga bata, mga gusto na po magtrabaho. Na-e-engganyo po kasi pagka nagta-trabaho, [tapos] sila hindi pa. Ayaw po nila [ng] ganiyan,” paglalahad ni Ondoy, na isa rin sa mga batang namamalakaya sa kanilang isla.

Kapag wala namang pasok ay gumigising si Ondoy ng alas-tres ng madaling araw upang pumalaot kasama ang kanyang mga kaibigan.

“Yung mga ano ko po, mga kasamahan, nayaya po ako. Sumasama na po ako ‘pag po walang pasok. ‘Pag po may pasok, ‘di ako sumasama, e maaano po ‘yung pag-aaral ko, mahuhuli po ako,” aniya.

Pagkatapos ng araw ay mag-uuwi siya ng kitaing mula 250 hanggang 400 piso—sapat para mapunan ang kanyang baon sa paaralan ng dalawang araw.

“Kaya po ako sumama para po magkapera. ‘Yung hirap po, titiisin na lang,” pagpapaliwanag nito.

Estado ng edukasyon

Oras na matapos ng isang mag-aaral ang elementarya sa Pugad, kailangan niyang harapin ang alon para makarating sa San Pedro National High School—ang pinakamalapit na institusyong pang-sekondarya na matatagpuan malapit sa daungan ng kalapit-bayan na Hangga, sampung kilometro mula sa isla.

Ang pamasaha sa bangkang papunta sa paaralan at pauwi sa isla ay umaabot ng 70 hanggang 100 piso, malaking bahagi mula sa kakarampot ng baon ng karamihan sa mga mag-aaral.

“Minsan po magbabaon ako ng ₱120, pagka po ₱120 e may ₱50 ka na [na natira], panggastos na po ‘yun pangkanin,” pagbabahagi ni Ondoy.

May mga pagkakataon ding sinususpende ang klase habang sila’y nasa gitna na ng biyahe. Sa halip na makarating sa paaralan ay napipilitan silang bumalik, tangan ang pagod mula sa paglalakbay at ang panghihinayang sa isang araw na naudlot ang kanilang pag-aaral.

“Yung nasa school na po kami, sabi daw po palabasin na ‘yung bata. Ala na po palang pasok n’on. ‘Yun po e, bumalik nalang po kami. Sayang po [ang] pamasaha,” ani Ondoy, habang inaalala ang pagkakataong huli nang inanunsyo ang suspensyon ng klase.

Naniniwala si Ariel dela Cruz, isang bangkero ng mga estudyante sa Pugad, na mas makabubuti kung magkakaroon ng sariling pasilidad ang isla para sa sekondaryang edukasyon—kahit pa maging katumbas nito ang pagkawala ng kanyang hanapbuhay.

“Pabor ako d’on, kahit na ang trabaho ko bilang isang bangkero, pabor ako d’on, na hindi na makaalis pa ‘yung mga bata, nandito lang. Siguro kahit mawalan pa ako ng trabaho, kasi

andyan na lang sila. Makakapag-aral sila nang ayos dito. Dito na lang sila, kasi mahirap ang pinagdadaanan namin,” sabi nito.

Gayunpaman, aminado si Ariel na kahit magkaroon ng sekondaryang paaralan sa isla, mananatili pa rin ang hamon ng pag-abot sa kolehiyo dahil sa tila pagkakait ng pagkakataon para sa kanila.

“Kahit bigyan ng high school ‘yan, hindi rin makakapag-college, kailangan ng [entrance] test d’on, ‘di ba? Kaya mas... karamihan sa’min talaga, nakakapasok lang kami, hanggang high school lang. Nahihirapan nang mag-college ‘yung isla,” malungkot niyang ibinahagi.

Ayon pa sa kaniya, mailap ang pagkakataong makapasok ang mga taga-Pugad sa mga state university, at sa kawalan ng kakayahang mag-aral sa pribadong paaralan, maraming kabataan sa kanilang lugar ang napipilitang bitawan ang pangarap ng mas mataas na edukasyon.

“Wala, wala kaming pag-asa. lilan lang ‘yung may kaya sa buhay, iilan lang ‘yung pwede makapag-aral sa pribado. Pero paano makakahango ‘yung mga kagaya namin kung hindi makakapag-aral ng kolehiyo?” saad ni dela Cruz.

Mahirap mangarap sa Pugad

Ayon kay Ariel, ang distansya nila mula sa kabayanan—kung saan nakasalalay ang karamihan ng oportunidad—ang kanilang pangunahing balakid sa pangangarap.

“Mahirap talaga, maraming pangarap ang mga bata, [pero] malayo kami d’on sa kabayanan. Ang kinailagan lang talaga namin, lagi kaming sinasapo, dahil isla kami, coastal area. Lagi kaming laglag sa alon,” paliwanag nito.

“Pangarap ko po [na] ‘di po mawala ‘yung dagat—’di po mawala ‘yung isda. Iyun lang po ‘yung hanapbuhay dito, e.”

Ganito ang naging tugon ni Ondoy nang usisain siya tungkol sa kanyang pangarap para sa hinaharap.

“Pag po ano e, dagat din po ‘yung bagsak. Hindi ko nga po alam kung dagat din bagsak ko o sa ibang lugar sa mga pangarap ko,” pagpapatuloy niya.

Kung papalarin siya na makapagkolehiyo, pangarap niya na kumuha ng kursong may kinalaman sa welding at pagkukumpuni ng mga bangka—isang bahagi ng Pugad na kinalakihan niya.

“Pag po kaya, mag-ka-college po ako. (...) Tutuloy ko po pagka kung may [pagkakataon] po, saka kung kaya namin, para po may alam po ako. Saka po kung san man po ako mapunta, may alam po akong sasabihin,” aniya.

Sa kabila ng pangarap na maghanap ng mas maraming oportunidad, bilang anak ng Pugad, mahirap rin para kay Ondoy na iwanan ang pook na tumangan sa kanya at magsimula ng panibagong buhay sa kabayanan.

“Dito na lang po, dito po ako nasanay, e. Dahil dito po lahat ng mga kalaro ko. Eto na po ‘yung aming tirahan kaya po di na po kami pwedeng umalis. Iyun lang po,” sabi nito.

Bukod dito, nasa isla rin ang kabuhayang kanyang nakagisnan, na siyang mismong nagbigay daan sa kanya upang mangarap at magsumikap.

“Di ko po pagpapalit [ang Pugad]. E dyan po, andyan lang po 'yung kabuhayan, sa iba po pupunta pa po sa malayo. E dyan po lalakad ka lang, andyan na po 'yung dagat—magbabangka ka lang,” pagpapaliwanag ni Ondoy.

Nananalangin din si Ondoy na sana ay hindi na muling hagupitin ng malalakas na bagyo ang isla, upang hindi na muling malagay sa panganib ang natatanging tahanan nila.

“Dahil po pag po iya'y nawala, ala na po kaming titirahan, ala naman po kaming bahay sa bandang itaas. ‘Yun po. Ala naman po kaming titirahan sa ibang lugar (...) Sana po pagdasal nila na di na po kami anuhan ng malalakas na alon at bagyo para po di maano ‘yung Pugad. ‘Yun lang po,” hiling ng bata.

Traydor ang panahon

Palaging may panganib sa bawat dagok ng kalikasan, at para kay Ondoy at sa mga katulad niyang nakaankla sa isla, ang mga malalakas na bagyo ay isang walang katapusang banta.

Binigyang-diin ni Ariel ang kahalagahan ng kahandaan sa sakuna sa kanilang komunidad, kabilang ang kakayahang subaybayan ang lagay ng panahon upang makagawa ng maagap na mga desisyon.

“Hindi [ko] naman sila sinisisi, kasi...parang... hindi masyadong namo-monitor ang bagyo, kung sino man ang may kinalaman sa disaster,” paliwanag nito.

Naniniwala siya na sa tamang kahandaan at kamalayan, hindi na nila kailangang ilagay sa panganib ang kanilang buhay sa kamay ng panibagong unos.

“Hindi naman kami eksperto kung kailan talaga dadating ang bagyo, bumabase lang kami sa karanasan namin. Syempre, pag hindi naman namin talaga kaya, e hindi kami tutuloy,” saad ni dela Cruz.

Ngunit hindi lang kalikasan ang nagiging kalaban nila.

Malapit sa Pugad, isa pang banta ang tahimik na nagpapalalim sa mga suliraning dala ng mga alon: ang reklamasyon.

“Yung lupa nila, parang binebenta nila d’on, kaso pinayagan naman ng malalaking tao. [Hinukay nila] tapos dadalhin nila d’on. Syempre, lalaki alon niyan, lalalim ‘yung wawa. Doon kasi gumagawa ng alon. Dati, okay lang sana sa’kin, oo na, oo na... nawala na ‘yung mga puno, pero... may mga puno diyan. Siyempre, dahil sa [lakas ng] alon, nasisira na siya. Sira na, patay na lahat ng puno,” pagsasalaysay ni Ariel.

Bunsod ng mga dredging project na inilunsad para umano sa pagkontrol ng baha sa mga kalapit-bayan ay patuloy ang paghukay ng lupa at buhangin mula sa ilalim ng dagat—kapalit nito ang pagtindi ng pagtaas ng mga alon sa paligid ng isla.

“Tapos nadagdagan pa ng ganyan [dredging], lumalalim ‘yung wawa. Kasi pulo ‘yan, eh. Mababaw ‘yan, eh. Kung ‘yan ang mababaw, hindi pinalalalim, noon pa lang, patay na ang alon. Hindi pa siya ganoon kalakas ang hangin, malaki na ang alon,” pagpapatuloy nito.

Ipinapanawagan ni Ariel na nawa’y mabigyang-pansin ang mga kagaya nilang nananahan sa mga baybayin, dahil kahit na malayo ay bahagi rin sila ng mas malawak na kabuuan.

“Para sa mga kinauukulan, sa kagaya namin na [para lang] makapag-aral ang mga bata, tumatawid pa kami ng dagat... sana kaming mga nasa dulo, bigyan din nila ng pansin na Pilipino kami, mayron kaming karapatan. Tignan naman nila kung ano ‘yung kalalagayan namin. Masdan nila,” pakiusap ni dela Cruz.

Bahagi ng pag-usad ang paglisan—at para sa mga mamamayan ng Isla Pugad, ang paglisan ay hindi lamang isang pagpili—ito’y isang pangangailangan.

Sa bawat pagparoo’t parito sakay ng kanilang bangka, dala nila ang pag-asang mahigitan ang mga hamon ng kasalukuyan at makamit ang pangako ng mas maayos na buhay sa hinaharap.

Ngunit sa bawat pagbabalik, dala nila ang bigat ng reyalidad—na ang pag-abot sa bagong yugto ay kadalasang nangangahulugan ng pagsugal laban sa agos ng kawalang-katiyakan.

Nananatili ang pananampalataya na hindi nila kailangang iwanan nang tuluyan ang Pugad upang makamitan hindi lang ang kanilang edukasyon, kundi maging ang marami pa nilang pangarap.

Dahil habang patuloy ang pagkasangkalan ng isla sa pagitan ng walang humpay na hampas ng alon—ng dagat at ng ipinangakong pagbabago—tuluyang iilap ang pagkakataong lumipad ng mga anak ng Pugad.

*Hindi niya tunay na pangalan.

Kung Paano Nilupig ng Halimaw ang Lupain ng mga Kalabaw

"Masarap na mahirap."

Ganito inilarawan ni Danilo Cruz, 73, isang magsasaka mula sa Barangay Tabon, ang kaniyang karanasan sa pagsasaka kasama ang mga kalabaw.

Sa loob ng mahigit apat na dekadang pagkayod katulong ang mga kalabaw, samot-saring bunga ng pagsusumikap na ang natamo ni Danilo.

"Malaking tulong. Lalo na sa pagsasaka, diyan namin kinukuha lahat. Ultimong iuulam namin, diyan din namin kinukuha," saad nito.

Bukod sa pantustos sa araw-araw na pangangailangan, nagawa rin niyang maitaguyod at mapagtapos ang kaniyang bunsong anak sa kolehiyo.

"Lakas loob, ang ginawa ko, nangutang na ako, pinangutang ko na 'yung aking pagsasaka, makapagpa-aral lang ako, makapagpatapos," kwento nito.

Pagsasaka rin ang siyang bumuhay kay Marlon Cruz, 47 taong gulang mula pa rin sa Tabon, na maagang namulat sa realidad ng buhay.

Nang makatapos sa elementarya, pinili niyang tuwangan ang ama sa bukid kaysa tumuloy ng pag-aaral hanggang sa tuluyan na niyang akuin ang responsibilidad. Tanging pagsasaka rin ang naging takbuhan ni Marlon nang magkaroon ng epilepsy taong 2000 at mawalan ng trabaho bilang isang kargador.

"Yun na lang ang ginawa kong hanapbuhay. Tinulungan ko na lang ang amang magsaka. Dati nakaka-extra ako, lahat pinapasok ko, lahat ng trabaho," pagpapatuloy pa nito.

Simula nang ipakilala ang mga traktora sa Pulilan, Bulacan, isa-isa nang naiwan sa kwadra ang mga kalabaw na noon ay sanggang-dikit ng mga magsasaka.

Ngayong may panibagong halimaw na lumitaw upang unti-unting lamunin ang kanilang kaharian, saan pa nga ba matatagpuan ng mga kalabaw ang puwang nito sa papaliit na sulok ng kabukiran?

Sa pag-usbong ng makinarya

Sa paglipas ng mga taon ay ipinunla ng panahon ang mga binhi ng modernisasyon sa kabukiran. Mula rito ay nagsimulang umusbong ang mga modernong manlulupig.

Saksi si Marlon sa kung paanong ang pagsulong ng teknolohiya ng mga hand tractor sa bukid ay ang siya ring naging mitsa ng pagsasantabi sa papel ng mga kalabaw.

"Ang inabutan ko na kasi, umpisa ng hand tractor. May kalabaw pa rin kaming ginagamit n'un sa pag-aararo ng mga gilid ng pilapil, doon na lang nagagamit. 'Yun na lang ang inabutan ko nang maano ako sa bukid," kuwento niya.

Tuluyan nang napadali ang pagsasaka sa Pulilan. Ang trabaho sa bukid na noo'y inaabot ng buwan ay kaya nang gawin sa loob ng isang linggo gamit ang bagong alaga ng mga magsasaka.

"Sa kalabaw noon, 'pag mainit, aalisin mo siya, mag-aalis ka na ng singkaw. Hihinto mo na, ipapahinga mo na siya. Moderno na ngayon. Halos ngayon, one week may tanim na ang bukid," paliwanag ni Marlon.

Sa kabila ng ginhawang pangako ng kasalukuyan, hindi pa rin mawawala ang pangungulila sa mga dating kasangga na minsang umagapay sa kanilang pagkatuto sa bukid.

"Hinahanap din ng katawan mo 'yung mag-alaga ng hayop. Talagang 'yun ang nasa isip mo, na kapiling mo talaga 'yung kalabaw," malungkot na pagbabahagi ni Danilo.

Sa kasalukuyan, karamihan sa mga magsasaka sa Tabon ay nagpapalaki na lamang ng mga kalabaw upang ibenta sa merkado. Kung noon ay umaabot lang sa halos P500 ang bentahan nito, ngayon ay pumapalo na sa mahigit P100,000 ang presyo nito.

Bukod sa malalakas na kalabaw na siyang hinahanap ng ilang parokyano, malimit ding inilalako sa merkado ang mga matatandang uri lalo pa't kung wala nang silbi ang mga ito sa pagsasaka.

"Binebenta namin kapag 'yung ano na, 'pag medyo may edad na. 'Pag di na gaanong napapakinabangan, inaalís na namin. Kamukha ngayon, usong-uso rin 'yung sa karera ng mga kalabaw. 'Yun 'yung hinahanap naman ngayon ng mga taga-ibang bayan," paliwanag ni Marlon.

Pag-asa sa botelya

Dagok mang maituturing para sa mga alagang kalabaw ang pagdami ng kasalukuyang makinarya, hindi pa rin nagtatapos sa sakahan ang kanilang kapakinabangan.

Isa si Romeo Pascual, 51, dating magsasaka, sa mga buhay na patunay na hindi lang sa pag-aararo humihinto ang pag-iral ng kalabaw.

Dose anyos pa lamang siya nang magsimulang tumulong sa pagbubukid. At sa kasalukuyan, paggatas sa kalabaw niyang si Luningning ang siyang ipinangtatawid nila sa araw-araw.

Hindi pa man sumisikat ang araw ay nagsisimula na ang trabaho ni Romeo. Alas-dos pa lamang ng madaling-araw ay pinapakain at ginagatasan na niya ang kaniyang kalabaw.

Pagkatapos, tutungo siya sa bayan tangan ang bote-boteng gatas na ibebenta niya sa buong araw. Sa loob ng higit limang taon, ito ang naging sandigan ng kabuhayan ng kaniyang pamilya.

"Ang [gamit] na lang sa kalabaw, 'yung paggatas. 'Yun na lang ang inaasahan namin, 'ika nga, du'n na papunta ang mga hayop, wala na 'yung sa pag-aararo, wala na 'yung, 'ika nga'y makakatulong pa sa mga tumana. High-tech na nga, e," kuwento ni Romeo.

Matapos isangla ang pag-aari nilang lupa upang maipagamot ang kaniyang kapatid, nawalan na si Romeo ng lugar para sakahan—kaya naman nakita niya ang paggagatas bilang solusyon upang patuloy na mabuhay nang hindi isinusuko si Luningning.

"Nagamit ng magulang ko ['yung lupa] dahil 'yung kapatid ko, ooperahan. E, wala naman akong mabibigay na [pera]," paliwanag niya.

Ayon kay Romeo, kumpara sa mga baka ay mas may kakayahang gumawa ng gatas ang mga kalabaw. Sa isang araw ay umaabot ng halos mahigit kumulang 30 bote ang nakukuha niya mula kay Luningning, na binebenta niya naman mula P30 hanggang P50 bawat isa.

Sa karaniwang araw, nauubos ang kaniyang paninda sa bayan. Kung minsan naman ay binibili itong lahat ng iisang kliyente upang iangat sa Maynila at gawing kesong puti.

"Sa bukid din kasi, magastos din, e. Biro mo, 'pag tinamaan ka ng sakit sa palay, lugi ka. Maraming gastos, nakikita nila kung gaano inaani. Sa kalabaw, oras na gatasan mo, dire-diretso na 'yun. Wala kang gastos kundi damo, pagod. Kikita ka agad," pagbabahagi ni Romeo.

Lumang kalabaw, bagong halimaw

Kasunod ng pagkalatag ng Pulilan-Baliwag Diversion o Bypass Road taong 2019 ay ang sabay-sabay na pag-usbong ng iba't ibang industriyal na imprastruktura sa munisipalidad.

"Noon, ang lupa, mura lang. Tapos, binebenta na nu'ng pagkatayo ng bypass. 'Yung mga nakatayo na 'yun, mga warehouse 'yan—kaya nauubos ang bukid," pagkukuwento ni Romeo.

Ayon pa sa kaniyang salaysay, matagal nang nabili ang ilan sa mga lupang sakahan sa tabi ng Bypass Road; subalit nagsimula lamang ang konstruksyon sa mga ito nang matapos ang pandemya.

"Pagkaraan ng pandemic, nagkatambak na. Tinambakan na ng mga Intsik. Intsik ang mga may ari, e. Mga dayuhan na. Kaya mahirap ngayon ang buhay ng tao. Hindi natin alam kung hanggang saan mo dadalhin ang ganiyang buhay. Kumbaga paliit tayo nang paliit," pagpapatuloy niya.

Ibinahagi rin ni Romeo ang kaniyang pag-aalala sa iba pang maaaring maging epekto ng komersyalisasyon sa buhay nilang mga taga-bukid.

"Kung nakikita mo 'yung mga bukid diyan, ang tataas na. Kalaunan babahain na kami ro'n dahil sa pagkatayo ng mga pabrika na 'yan," dagdag niya.

Bukod pa rito, unti-unti na rin umanong nauubos ang populasyon ng mga manggagapas sa kanilang pamayanan matapos mapilitang lisanin ang kabukiran. Katulad ng mga kalabaw. Ang pinagkaiba lang nila, patuloy pa rin ang walang humpay na pagkayod ng mga tao upang mabuhay—bagong halimaw kasi ang lumupig sa kanila.

"Ngayon wala nang manggagapas, namamasukan na lang sa mga warehouse, sa mga construction, dahil wala nang magapas na palay, dahil automatic nang halimaw ang tumitira," saad ni Romeo.

"Ang ano pa niyan, ikaw na yung taga rito, parang ikaw pa ang dayuhan, 'di ba? Ikaw namamasukan sa kanila, tapos ang pasahod nila, hindi tama. Walang magawa, dahil wala na ngang gagapasin, wala nang ano sa bukid. Tanim man, high-tech na rin," pagtatapos niya.

Lumiliit na puwang sa sakahan

Sa patuloy na pag-araro ng modernisasyon sa mga kabukiran ng Pulilan, mistulang nalalanta na rin sa peste ang pagkakakilanlan nito.

"Kasi nga, kung mawawalan na ng sakahan, saan ka pa mag aalaga ng hayop? E 'di wala na. Gano'n ang mangyayari sam 'tin," mariing saad ni Romeo.

Habang bulag na nakatanaw ang mga bagong supling sa mga ani ng kinabukasan—patalikod sa kanilang pinag-ugatan, unti-unti nang maglalaho ang mga kalabaw hindi lamang sa bukid kundi sa imahe ng kultura ng kanilang bayan.

"Ngayon, ang mga kabataan ngayon, [kahit] lubid lang, minsan hindi na kayang hawakan, mahipo. Kalaunan, unti-unti nang mawawala ang hayop, kasi 'yung papalit sa 'min, hindi na sanay, e. Hindi sila namumulat, e. Turuan mo man, ayaw na," aniya.

Hinihiling ni Romeo na kahit paano ay manatili ang pagpapahalaga ng bagong henerasyon sa mga hayop na minsang bumuhay sa kanila, tulad ng kung paano nila kinagisnan at minahal ang mga ito sa kanyang panahon.

"Kumbaga nanghihinayang din ako, kahit papa'no, sana magkaamor din sila, kasi du'n sila nagsimula. 'Yun 'yung nakatulong sa 'min. Pero wala akong magagawa," ani Romeo.

"Marami nang mababago sa buhay, marami nang mabubura sa tao. Tulad niyang mga kalabaw na gan'yan, hindi na alam 'yung sa kalabaw, pero du'n sila galing. E, pa'no nga, wala na. Ang lumilitaw ngayon, mga pabrika."

Nakahanap man ng puwang ang mga kalabaw sa kabila ng patuloy na pagliit ng bawat sulok ng sakahan, wala pa ring katiyakan kung ano ang kinabukasang nag-aabang para sa kanila.

Sa gitna ng posibilidad ng isang hinaharap na mga pabrika at bodega na ang siyang bagong mukha ng Pulilan, sino ang makapagsasabi kung ano pa ang sunod na lalamunin ng bagong halimaw?

Mula sa Piketlayn, Pasulong sa Paglaya: **Itinitimplang Laban ng Manggagawang Bulakenyo** (ni Sheila Mae Natividad at Mark David Silencio)

Sa likod ng bawat hapag-kainang Pilipino, itinitimpla ang lasa ng pagbalikwas laban sa paniniil—hinango mula sa alat, hinalo sa pait.

Bago pa man tumilaok ang manok sa umaga, pagal na si Jeovellyn Bornales, 39 anyos, o mas kilala bilang “Born,” sa pag-iisip kung paano maitatawid ang isang buong araw para sa pamilyang may pitong bibig at sikmurang kailangang pakainin. Bukod kasi sa walong oras na trabaho sa pabrika ng NutriAsia habang naghahalo ng mga pampalasa sa kawa, iniikutan ni Born ang lahat ng abenida ng trabahong maaaring gawin.

Sabihin man niyang hindi nagtutugma ang danas ng hirap sa presyo ng kanyang lakas paggawa, pilit niyang pinanghahawakan ang tatlong bagay:

“Kailangan nating mabuhay, kailangan nating may panggastos, kailangan [natin] ng sahod,” ani Born, habang hinehele ang walong buwang gulang niyang sanggol.

Anim na taon man ang lumipas buhat nang mangyari ang pandarahas sa mga kapwa niya manggagawa sa piketlayn, bakas pa rin kay Born ang sakit na natamo, higit sa sugatan at duguang katawan.

“Hanggang ngayon, kahit matagal na, ‘pag nakikita ko pa rin ‘yung mga videos, nanunumbalik pa rin sa akin ‘yung sakit na naranasan namin sa kamay ng kapitalista at pulis noong time na ‘yun [dispersal].”

Karanasan mula sa karahasan

Taong 2018 nang mangyari ang dispersal sa NutriAsia, isang dambuhalang korporasyon na may daan-daang populasyon ng manggagawa. Bilang malaking kumpanya, ilan sa mga produkto nito ang mga pampalasa, sarsa, at pagkain na hindi maitatangging naipagbibili saan mang tindahan.

Buong akala ni Born, sa teleserye lamang napapanood ang karahasan, ngunit hindi ganito ang iniukit sa kanya ng kapalaran.

“Napapanood ko lang sa TV ang mga nangyari na ‘yon, pero noong 2018 na naranasan ko na siya, ‘yung ako na mismo ang nakaranas ng ganoong sitwasyon ng pananakit, sabi ko [sa sarili ko], kung noon pa lang kaya na nilang lumaban, mas lalo kami ngayon,” saad niya.

Nasa 300 manggagawa sa pangunguna ng mga progresibong grupo, partikular ang Kilusang Mayo Uno (KMU) ang nagmartsa noon sa tapat ng NutriAsia at humilera sa piketlayn tangan ang mga karatula ng pagkundera sa deregularisasyon laban sa mga manggagawa. Ito ay matapos tanggihan ng mga distribyutor ng korporasyon na maging regular ang kanilang kontrata.

Bilang panawagan, nagsagawa ng kilos protesta ang mga manggagawa ng NutriAsia. Ngunit hindi tulad ng panawagan na inakala ng tao na porma ng pagpapalakas ng tinig, malala ang naging senaryo—kinaladkad ng puwersa ng guwardiya at pulis ang kanilang hanay.

“Nasa picket line ako nu’ng time na ‘yun at tinulungan ko si Father Rolly, kasi narinig ko na ‘yung mga pulis saka guwardiya na ang lutong ng mura nu’ng time na ‘yon, ‘P*ta*ina, walang pari pari dito. Patayin. Patayin lahat,” pagbabalik-tanaw ni Born na may pangininginig sa boses.

“Nasuksok na ako du’n sa pinakailalim ng mga kasama ko na tinulak kami nang sobra noon, kasi ang tigas ng mga shield na hawak nila [pulis],” pagpapatuloy niya.

Normal para sa mga parte ng progresibong unyon katulad ni Born na makipagbalyahan at salagin ang mga kalasag ng kapulisan, ngunit ni sa hinagap ay hindi rin niya inakalang may kahahantungan pa pala itong dahas.

“Paglingon ko kay Father nu’ng time na ‘yon, nakasandal na siya sa lamesa na nanghihingi na siya [ng tulong]. ‘Tama na, tama na, kasi may mga nasasaktan,’ sabi ni Father, kaya tumayo ako at kinuha siya saka nilagay sa gilid ng tindahan doon,” aniya.

Nailagay man niya sa maayos na kondisyon ang pari, may tao pa ring nalagay sa alanganin—ang bise ng unyon na sinubukan niyang balikan para tulungan.

“Gusto ko ngang balikan ‘yung vice namin, kasi nakita ko siyang pinagpupukpok ng batuta. Sumisigaw na siya ng ‘aray,’” naiiyak na pagsasalaysay ni Born.

“Para na siyang bata na naglaro ng lupa. Nagtakbuhan na ‘yung mga kasama ko, sabi sa’kin, ‘takbo na Born,’ tapos sinabihan ako ng pulis na ‘gumilid na kayo kasi maghuhulihan na,’” dagdag pa niya.

Ano mang pilit ni Born na tumakbo, hindi pa rin siya nakawala maging ang dalawa niyang binti na pinilit takbuhan ang madugong sitwasyon. Isa si Born sa mga dinampot at ikinulong noong protesta sa piketlayn, kasama ang mga mamamahayag mula sa AlterMidya na sina Hiyasmin Saturay, Eric Tandoc, at Avon Ang, maging ang isang intern noon na iskolar mula sa Unibersidad ng Pilipinas na si Psalty Caluza.

Ipiniit sina Born nang ilang araw, at lumipas din ang mga gabi na hindi nila kasama ang kani-kanilang pamilya.

Para sa isang inang nawalay sa wala pang musmos na sanggol, mahirap para sa manggagawang tulad ni Born ang sitwasyon, lalo pa at may naiukut nang kamalayan sa kanyang tahasang inaapi at tinatapakan ang kanilang hanay.

“Talagang ganu’n ang buhay, bilang manggagawa, aping-api [kami] sa loob,” isang masakit na reyalidad aniya.

Bukod sa naranasan ni Born sa loob ng kumpanya, hindi rin siya nakaligtas sa kamay ng estado.

Pagkukuwento niya, makailang beses siyang tiniktikan ng militar sa kanilang tahanan na nagpapatuloy hanggang ngayon.

Nito lamang Disyembre 2023, nagtungo si Born sa Commission on Human Rights upang magsampa ng reklamo laban sa paniniktik, pananakot, at pandarahas ng isang nagpakilala aniyang ahente ng National Task Force to End Local Communist Armed Conflict (NTF-ELCAC).

Tunay at hindi maipagkakaila—nalilimliman pa rin ng pangamba ang kanilang hanay.

Buhay bilang aping manggagawa

Tagalakip ng pangalan ng produkto ang trabaho ni Born sa pabrika, ngunit noon pa man, naunawaan na niyang hindi lang dito ang kinakailangan niyang ikutang trabaho, bagkus lahat.

“Kailangan flexible ka rin sa loob ng pagawaan, all-rounder ka,” saad niya.

Aabot sa 380 piso sa loob ng walong oras kada araw ang kinikita ni Born noon sa pabrika. Aminado siyang maliit ito para buhayin ang noon ay nag-iisa niyang anak, ngunit nakatatak din sa isip niyang kailangan niya itong pagkasyahin, anuman ang mangyari.

Bagama’t ipinipilit ni Born na pira-pirasuhin ang maliit na kita sa kanilang pangangailangan, ibinahagi rin niyang hindi niya ito nahahawakan nang buo dahil sa ilang mga sirkumstansiya.

“Mayroon kaming hinuhulugan noong time na ‘yun, ‘yung HMO [health maintenance organization] na para sa health namin, tapos ngayon, naghuhulog kami pero kinakaltas pala sa amin ‘yung 225 piso kada kinsenas,” pagkukuwento niya.

“Bale sa isang buwan, nasa 450 pesos na ‘yon, pero noong time na ‘yon na nagkasakit ako, hindi ko ‘yon nagamit dahil sa isang anak lang ng may-ari ng agency namin nakapangalan ‘yung card,” pagpapatuloy ni Born.

"Sobrang hirap bilang manggagawa. Kahit may sakit, kailangan mong pumasok, o wala kang trabaho," pag-amin niya.

Nakasaad sa Labor Code of the Philippines ang karapatan ng mga manggagawa sa pag-oorganisa, seguridad sa trabaho, at maging sa hindi makatarungang pagtatanggal bilang empleyado. Sa kabila ng batas na ito na nakalimbag sa konstitusyon, mas nangingibabaw pa rin ang nosyon na hindi lahat ng manggagawa ay nakakakamit ng karapatan, maging sa health insurance na ikinakaltas pa man din sa suweldong pinagpaguran ngunit hindi napakikinabangan.

Napagod ang kanilang hanay para sa wala. Nagsagawa ng mobilisasyon sa paghahangad ng hustisya, ngunit sadyang mailap ito para sa mga katulad nilang naghahanap pa rin ng espasyo sa lipunang pinatatakbo ng malalaking burgesya komprador.

Sa isang poll ng Gallup International nito lamang 2023, tinatayang nasa 22% ng kababaihan habang 18% naman ng kalalakihang Pilipino ang nakararanas ng pang-aabuso sa trabaho. Ayon sa naging pagsusuri, mayorya ng mga manggagawa ay hindi nakapagsusumbong ng insidente dala ng takot at posibleng epekto nito.

Kaugnay nito, 60% ng mga manggagawang Pilipino ang nakararanas ng pandarahas, hindi lamang isa kung hindi higit pa sa tatlong beses.

Nananatiling may dilim sa landas na binabagtas ng mga manggagawa, at tulad ni Born, hindi ang partikular na karanasan sa NutriAsia ang nagtulak sa kanyang huminto para maging isang manggagawa—nagpatuloy si Born, ano mang malaking korporasyon ang tumapak sa mga nasa laylayang katulad niya.

Pagbabahagi niya, isa sa mga huling pagkakataon na lumaban siya sa ngalan ng hustisya ay noong pandemya, kung saan naging trabahador siya sa kumpanyang sapilitang kinukuha ang kanilang mga identification card.

“Noong time ng pandemic, kami ang ipino-front nila sa virus, ‘di ba para lang kumita sila ng milyon, at para kumita kami, nakaatang ‘yung buhay namin doon sa virus,” saad niya.

Hindi nagpatinag si Born maging ang mga kasama niya. Dinala nila ang diskurso sa National Labor Relations Commission (NLRC) at ikinalampag na hindi tama ang pagtrato ng kumpanya sa kanila, lalo’t higit kasagsagan ng pandemya noon na kumikitil ng maraming buhay ng mga manggagawang isinasangkalan ng malalaking korporasyon.

“Doon na kami naghain ng reklamo, tapos hanggang sa 2022 ay bumalik ulit sila sa amin [kumpanya]. Pinuntahan nila ako para kausapin kung ano daw ba talaga ang gusto namin, sabi ko ‘gusto lang ho namin noon na harapin niyo kami para alam namin kung may mali kami o kung ano man ang gagawin niyo sa amin, at kung bakit hindi niyo kami binibigyan ng schedule, pati pagkuha ng ID namin,” kuwento ni Born.

Gustuhin man niyang ipagpatuloy pa ang laban, hindi lang bilang ina kung hindi maging kasamahan sa lakas paggawa, ay mas pinili niya na lang ding lumagay sa tahimik bitbit ang pang-apat niyang anak na may kondisyong down syndrome.

Pinresyuhan sila ng halagang P35,000 sa ngalan ng pananahimik, ngunit may isang linyang paulit-ulit na ibinabahagi si Born.

“Alam nilang lumaban ako,” banggit niya habang nakangiti, ngunit tila may kaunting kirot sa puso.

Katulad ng iba na may personal na paghihikahos, hindi nalalayo sa reyalidad ang sitwasyon ni Born, isang taong nananawagan para sa pangangailangan.

Sa lente ng midya

Bagama’t rinig sa bawat sulok ng kalye ang mga alingawngaw ng sigalot sa NutriAsia noon, mistulang natahimik ang iba’t ibang sangay ng pangunahing midya sa pag-ere ng mga kaganapan.

Sa pagsasalaysay ni Avon Ang, o mas kilala bilang Bon, isang mamamahayag mula sa Altermidya na kabilang sa mga dinakip kasama si Born matapos ang dispersal, nagkaroon umano ng sadyang pag-atake sa mga kasapi ng midya upang mapigilan ang paglabas ng mga pangyayari.

“Mukha naman talagang tinarget kami, kasi... actually nu’ng nangyayari ‘yon, hindi isa o dalawang beses akong in-attempt na hulihin, kasi ‘yung una, ‘yung security guard ng NutriAsia. Nadala ko naman sa usapan na media po ako, nagcocover po ako, ganyan,” ani Bon.

“Pinabayaan naman nila ako. Pero nu’ng chief [pulis] na ‘yung nakakita sa’kin, ayun, hindi na ako nakaalis kasi nga kilala rin niyang media ako,” pagbubunyag pa niya.

Ipinaliwanag ni Bon na mismong hepe ng kapulisan ang nag-utos na hulihin ang mga mamamahayag sa kabila ng kanilang paglilinaw na naroon sila upang mag-ulat at idokumento ang mga pangyayari para sa publiko.

“Hindi naman ‘yun ‘yung unang pagkakataon na nakita niya kami sa picket line kasi nga, balik-balik kami d’on, tapos kinukuhanan na namin siya before pa ng interviews, so kilala niya kami na journalist kami—pero talagang tinarget kami that time, lahat ng may camera, kahit naka-media ID,” pagpapatuloy nito.

Isiniwalat din ni Bon na ilang kasamahan nila ang nakaranas ng pisikal na pananakit habang sinusubukang idokumento ang kaguluhan sa picket line na malinaw na panunupil sa kanilang karapatan.

“Yung una nga, parang napalo ‘yung isa naming kasamahan sa Kodao Productions. Talagang hinampas ‘yung kanyang camera, hanggang sa parang kami na lang kasi natira do’n sa ground, kasi nagtakbuhan na talaga ‘yung mga tao, kasi nga may duguan na, may hinuhuli na, may inaaresto,” saad nito.

Matapos silang mahuli at idetene, kinumpiska rin ang kanilang mga kagamitan upang tuluyang masiguro na walang makalabas na anumang litrato o bidyo mula sa kanila.

Habang nakapiit, pinapirma ang mga mamamahayag ng isang quit claim mula sa NutriAsia, isang kasunduan na nagbabawal sa kanila na maglabas ng kuwento tungkol sa isyu kapalit ng pagbabasura sa mga kasong isinampa laban sa kanila.

“Actually pinapirma kami ng quit claim para daw i-drop ‘yung charges laban sa’min, meaning hindi kami pwedeng magreport tungkol do’n sa NutriAsia issue. E, ‘yung charges lang naman sa’min e obscene scandal at illegal assembly. Definitely alam naming mada-drop ‘yun dahil hindi naman totoo,” pagbibigay-diin pa niya.

Bilang inisyatiba, napagpasyahan nila Bon na itago ang mga SD card ng kanilang mga kamera at palihim na ibinigay sa kanilang mga kasamahan habang nakapiit upang masiguro na makapaglabas pa rin ng balita sa nangyaring karahasan sa mga manggagawa.

Sa gitna ng lahat, tila mas binigyang-pansin ng pangunahing midya ang mga manggagawa at ang kaguluhan umanong dinulot nito, imbes na ikiling ang atensiyon sa pangmamaltratong naranasan nila sa ilalim ng kumpanya.

“Kasi marami talaga diyan, pinatay talaga nila ‘yung story. Kundi man pinatay, sensational, na duguan ganyan, magulo... ganyan lang naman ‘yung mga angle. Pero ‘yung point kung bakit nag-strike, wala talaga ‘yan, diluted talaga ‘yung issue ng sitwasyon ng mga workers,” giit ni Bon.

“Kung nag-interview lang sila, grabe ‘yung occupational safety violation ng napakalaking kumpanya na ito, bukod sa mababang sahod ang contractualization,” pagpapatuloy niya.

Matatag ang paniniwala ni Bon na mahalaga ang pagiging unfiltered sa paghahatid ng balita, lalo na kung ito ay tungkol sa danas ng mga sinisiil na sektor—tulad ng mga manggagawa.

“Yung pinakita ng coverage ng NutriAsia, although kayang kaya talagang patayin ng mga malalaking media organization, katuwang ng mga malalaking negosyante ‘yung story, pero pagka nailabas natin nang buo, may konteksto, may analysis ‘yung mga balita, at tinanggap ito ng community, ng masa, ng

mga sumusuporta sa mga manggagawa, hindi talaga nila maitatago ‘yung katotohanan,” pagtatapos ni Bon.

Mas lumalakas na tinig

"Masarap, masaya"—ito ang mga salitang ibinabandila ng higitang korporasyong NutriAsia; ngunit taliwas dito ang mapait na karanasang dinanas, at marahil ay patuloy na dinaranas, ng mga Bulakenyong isinangkalan sa loob ng kanilang mga pabrika.

Sa halip, iba ang tangang kataga ng mga manggagawa: Pagdurusa. Pasakit.

Sa likod ng bawat hapag-kainang Pilipino, itintimpla ang lasa ng pagbalikwas laban sa paniniil. Hinango mula sa alat, hinalo sa pait—ngunit sapat upang mapunan ang kumakalam na sikmura, at malasahan ang inaasam na tamis.

Hindi nakalilimot ang mga taong inapi, gayundin kung paanong hindi natinag ang puso ng mga taong lumaban para sa katarungan at pangangailangan.

Katulad ni Born at ng maraming manggagawang naghahanap pa rin ng solusyon, maging ng direksyon upang marating ang kinaroroonan ng makataong hanapbuhay, marami-rami pang lubak ng sistema ang kinakailangang bagtasin nang sama-sama.

"Sabi ko, kung hindi ako naging isang manggagawa, siguro hindi ko alam ‘to, kung anong pakiramdam bilang isang manggagawa, at bilang isang nakatanggap ng pang-aapi sa loob ng pagawaan. Talagang kailangan natin lumaban, at ipaglaban ang ating karapatan," linya ni Born na marahil ay panibagong hudyat ng mas lumalakas na tinig upang magbanat ng buto sa panibagong bukas.

Pag-inog at Pagguho ng Panahon sa Lilim ng Simboryo

Hudyat ng panibagong araw ang alingawngaw ng kampana sa parokya.

Ngunit para sa mga residente ng isang sitio sa Poblacion ng Plaridel, Bulacan, matagal nang nagsimula ang araw—bago pa man tumunog ang unang kampana, gising na sila at kumakayod.

Habang abala ang mga tao sa paulit-ulit na paghawi sa bigat ng kabuhayan, tahimik na humihimlay ang isang gusaling nakatirik sa puso ng kanilang pamayanan: isang saksi sa siklo ng buhay at kamatayan; isang emisaryong sugo ng pagkagunaw ng mga tahanang matagal nang bumabalot dito.

Dito sa Sitio Simboryo, para buhayin ang bato, kailangan munang mamatay ng laman—sa ngalan ng kasaysayan.

Sa puso ng Quingua

Itinayo ang Simboryo ng Quingua noong ika-19 na siglo, sa panahon ng pananakop ng mga Kastila sa Pilipinas bilang bahagi ng pinalawak na impluwensiya ng simbahan. Matatagpuan ito sa gitna ng dating sementeryo ng bayan—isang pook-dasalan o *mortuary chapel* kung saan inilalagak ang mga bangkay upang ipagdasal bago tuluyang ilibing.

Ayon kay Francisco Tolentino o mas kilala bilang Ka Tino, isang lokal na historyador sa bayan ng Plaridel, sinasabing ipinagawa ang Simboryo taong 1870 sa pangunguna ng paring Kastila na si Padre Nemesio Garcia.

“Ang sinasagisag ng structure na ‘yun, sibilisado tayo. Hindi tayo katulad ng iba. Spiritually, mulat na tayo d’un sa turo ng simbahan saka d’un sa paniniwala natin na may kabilang buhay. ‘Yun ang ibig sabihin, ang sagisag n’un. Hindi na tayo parang mga salbahe,” pagsasalaysay ni Ka Tino.

Binubuo ang gusali ng adobe at *ladrillo* na pinagdikit-dikit gamit ang pinaghalong apog, buhangin, at dinurog na mga kabibe, pulot, at itlog na puti.

Alinsunod ang pagpapatayo nito sa isang probisyon na ipinatupad ng mga Kastila ukol sa pagpapatayo ng isang *pueblo* o bayan—isa na rito ang pagkakaroon ng lugar na paglilibingan ng mga patay.

“Alam na rin nila [na] maaaring pagmulan ng sakit ‘yung hindi maingat na paglilibing sa mga bangkay, lalo na kung may panahon ng kalamidad, halimbawa, may epidemiya. Kaya ngayon, nagkaron ng areglamento, na bawat munisipalidad, dapat magkaroon ng presentableng libingan na malapit lang sa kabayanan pero medyo segregated,” paliwanag ni Ka Tino.

Sa iilang simboryong naitayo sa Pilipinas, isa lang ang matatagpuan sa Bulacan—ang Simboryo ng Plaridel.

Sa kasagsagan ng okupasyon ng mga Kastila, nagkaroon umano ng *fraternal rivalry* o kumpetisyon sa pagitan ng mga orden ng mga prayle—isang paligsahan kung sino ang may mas magarang gusali sa kani-kanilang pueblo, na siyang patunay ng kanilang impluwensiya sa pamayanan.

“Kumbaga nagpapagandahan sila ng gawa. Kaya ngayon, naitayo ‘yung simboryo na ‘yon. Parang ‘yun e testament ng mahusay na pamamahala nung munisipalidad saka ng parokya,” ani Ka Tino.

Paglipas ng panahon ay tumigil ang paglilibing sa paligid ng Simboryo. Ang mga kabaong na noo’y ibinabaon sa lupa ng dating sementeryo ay napalitan ng mga punlang mais at sitaw na itinanim ng mga taga-bayan.

Sa pagsapit ng panahong Amerikano, unti-unti na ring umusbong ang mga kabahayan—hanggang sa tuluyan na itong maging tahanan para sa mga nabubuhay.

“Tuluyan na ngang nawala, dahil napuno na ng bahayan. E ang daming naganyak na magtayo ng bahay d’on dahil hinayaan lang nung araw ng simbahan na magtayo sila nang magtayo doon, nagbabayad lang ng buwis sa katedral sa Malolos. Kaya dumami ‘yung bahay do’n,” pagpapaliwanag ng historyador.

Sa kasalukuyan, isang munting pamayanan ang yumayapos sa gusali—na ngayon ay unti-unti nang tinutubuan ng mga halaman at kinakain ng panahon. Sa pagkakalugmok nito sa gitna ng buhay na komunidad, isinilang ang pangalang Sitio Simboryo.

Sa mundo ng mga nabubuhay

Apat na tuka, isang kahig—ganito ilarawan ni Nanay Dolores Flores, 61, ang araw-araw na buhay para sa mga tao ng Sitio.

Maraming buhay ang ginagampanan ni Nanay Dolores—labandera, plantsadora, at kamakailan lang, isang barangay tanod—lahat ginagawa huwag lang ‘di makaraos sa pang-araw-araw at mapag-aral ang apong iniwan ng yumaong anak.

“Simple lang ang pagtaguyod sa pamilya, kailangang magsipag. Siyempre, dagdag kita. Lumalaki ‘yung apo ko, eh. ‘Yung apo ko na naiwan sa’kin ng anak ko na nawala,” aniya.

Dikit-dikit ang mga bahay palibot ng Simboryo—kaya naman kilala ng bawat isa ang bawat mukha at bawat kuwento ng isa’t isa. Upang makalibot, kailangang sumuot sa mga pasikot-sikot na eskinita.

“Para na rin kami ditong magkakapatid. Isang komunidad. Para kaming magkakapatid na magkakapitbahay—nagtutulungan ‘pag oras ng pangangailangan,” pagbabahagi ni Nanay Dolores.

Mag-isang naninirahan si Nanay Dolores sa Sitio Simboryo—sa isang bahay na pag-aari ng kapatid niyang kasalukuyang nagtatrabaho sa Mandaluyong. Ang kaniyang pamilya ay nasa Daungan, sa ilalim ng bahay na naipundar ng apat niyang anak sa pagtatrabaho.

“Thank you Lord, binigyan niya ako ng good health, napag-aral [sila] kahit papano, ‘yung mga anak ko, nagsumikap, nag-apply-apply sila, nag-abroad sila. Tapos awa ng Diyos, nakapagpatayo sila ng bahay,” pagpapasalamat ni Nanay Dolores.

Ngunit para sa karamihan sa Sitio, ang mumunting bahay na nakapalibot sa Simboryo ang tanging maituturing nilang tahanan, wala man silang hawak na kahit anong papel o titulo.

Dito sa Sitio Simboryo, itinayo ng mga tao ang kanilang mga pangarap at pagkakakilanlan, inugat ang mga pamilya, at isinugal ang buhay sa gitna ng lupang hindi nila tunay na maaangkin at matatawag na kanila.

Labing-pito pa lamang si Nanay Dolores nang una nilang malaman na pagmamay-ari ng simbahan ang lupang kinatitirikan ng kanilang mga bahay. Ayon sa kaniya, may dumating na mga tao na may dalang panukat, at isa-isang inararo ng metro ang paligid ng Simboryo.

Dekada na ang lumipas mula noon—hanggang ngayon, hindi pa rin natutubos ang lupa.

“Sinusukat nila ‘yung [kinatatayuan] ng bahay mo. Sinasabi na ganito lang ‘yung sukat ng bahay mo. Sabi nga noon, baka kami ay makaka-provide na o makakabayad na, o maaari na naming ma-afford ‘yung pagbabayad dito sa kinatitirikan ng aming bahay,” pag-alala ni Nanay Dolores.

Ayon pa sa kanya, tinatayang umaabot sa P4,000 kada metro kuwadrado ang halaga ng lupa—may *quotation* pa umano na ibinigay noon kung magkano ang kailangang bayaran para sa bawat bahay.

Hanggang ngayon, ang hiling ng marami ay isang simpleng bagay: na sana, sa haba ng panahon ng kanilang paninirahan dito, ay maipagkaloob na lang sa kanila ang lupang matagal na nilang pinanghawakan—hindi sa papel, kundi sa pamumuhay.

“Kasi talaga naman, sa totoo lang, apat na tuka, isang kahig ang nangyayari sa mga tao rito. ‘Yung iba can afford, ‘yung iba, can’t afford. Maraming can’t afford, para sa hinihingi nilang presyo ng pagbabayad ng lupa para mapunta sa’min,” malungkot na paliwanag ni Nanay Dolores.

“Pinag-aano nila kami, pinaghahanda. Basta ang salita sa’min, maghanda kami, para kung kukunin na ‘to ng simbahan o mapapaalis kami, nasabihan na kami,” pagpapatuloy pa nito.

May pangambang kalakip ang bawat araw sa Sitio—lalo na ngayong may mga bulung-bulungan na muling bubuhayin ng simbahan ang puso ng kanilang pamayanan: ang Simboryo.

Isang paa sa hukay

Usap-usapan sa pamayanan ang balak noon ng simbahan na paalisin ang mga residente ng Sitio upang gawing isang *tourist spot* ang Simboryo—ngunit dahil sa dami ng pamilyang maaapektuhan, nauwi umano ito sa panukalang pahulugan na lamang ang lupa sa mga naninirahan.

“Ang alam ko, gagawin yatang tourist attraction [ang Simboryo], parang ganun. Kaya palagi ngang pinalillinis, binebendisyon pa nga. Ilang bendisyon na ‘yan,” may pagbibirong sambit ni Nanay Dolores.

Ayon sa kanya, masuwerte siya—matagal na siyang nakakapanirahan sa Sitio nang hindi binabayaran ang lupa sa ilalim ng kanyang tahanan. Kung dumating man ang panahong kailangan na siyang lumikas, handa itong lumisan.

Pero para sa karamihan, ang Sitio Simboryo lamang ang mayroon sila. Umaasa sila na balang-araw, tuluyan nang maipagkakaloob sa kanila ang lupang matagal na nilang kinagisnan.

“Nananatili pa lang sila rito, nakikiramdam kung ano ba talaga ang totoong mangyayari. Kung madodonate ba sa kanila, o talagang mapapaalis sila, o kung ano pa man ang hakbang na gagawin,” aniya.

Ibinahagi rin ni Nanay Dolores ang kanyang pagkadismaya sa patuloy na kapabayaang sa paligid ng Simboryo. Sa kawalan ng bantay, marami ang basta na lang dito nagtatapon ng kanilang basura—na siyang unti-unting pumapatay sa halaga at kasaysayan ng gusali.

“Di ko naman sinabing lahat. Pero meron talaga. Hindi mo sila mahihikayat [na alagaan ang Simboryo], e. Paulit-ulit silang magtatapon d’on. Kahit gawan namin sila ng sample,” pagpapaliwanag nito.

“May pagpapahalaga ‘yung iba, subalit ang nakararami, ay pilit na nilalapastangan. Nilalapastangan nila, ‘yung sinasabotahe ‘yung mismong simboryo,” malungkot niyang pagpapatuloy.

Sa mga dekadang inilagi niya sa sitio, iisa ang kanyang obserbasyon: walang tunay na pagbabago. Paulit-ulit na nasasalanta ang Simboryo— anumang pag-iingat o paalala ang gawin, lagi’t laging may sumisira dito.

Ganito rin ang pananaw ni Ka Tino bilang isa sa mga kumakatawan sa simbahan para sa pangangalaga ng Simboryo. Mungkahi niya na magkaroon ng hanggahan sa palibot ng gusali—upang malinaw itong maihiwalay bilang pook-pangkasaysayan, habang patuloy na namumuhay ang komunidad sa paligid nito.

“Parang nakublihan. Parang nalapastangan. Ngayon, ang pinakamaganda na lang d’un, hindi naman ubrang paalisin mo ‘yung mga tao d’un, magset na lang talaga ng permanenteng perimeter boundary,” paliwanag nito.

Dagdag pa ni Ka Tino, ang pinaka-delikadong bahagi ng gusali sa ngayon ay ang simboryo mismo—ang bubong nito. Ang mga adobe ay unti-unting ginugunaw ng panahon, at sa pagdaan ng mga taon, tinubuan na rin ito ng mga halamang may ugat na sumisira sa tibay at balanse ng estruktura.

“Delikadong delikado na ‘yung kalagayan nung mismong structure. Kailangan nun e malagyan ng reinforcement ‘yun, tapos lagyan ng palitada,” may pag-aalalang suhestiyon ng historyador.

Para kay Nanay Dolores, pagkakaisa at pagtutulungan ang susi upang mapagtagpo ang dalawa—ang Sitio at ang Simboryo. Hinihikayat niya ang mga residente na dumalo sa mga pulong sa simbahan ukol sa usapin ng pagmamay-ari ng lupa—mga pulong na ngayo’y nahinto na rin dahil sa kakulangan ng dumadalo.

“Magkakaroon ng ugnayan bawat isa, ang pari at mga miyembro na nandidito o bawat naninirahan. Magkakaroon ng magandang usapan, ‘di ba? Kasi ‘yun ang dapat, e. Magkaroon ng komunikasyon bawat isa,” ani Nanay Dolores.

Puso sa gitna ng guho

Sa isang pamayanang abalang kumakayod upang manatiling buhay, tila kalabisan ang maglaan ng lakas para sa isang gusaling unti-unti nang nilalamon ng panahon. Ngunit paano kung ang batong ito ang nagsisilbing puso—hindi lang ng kasaysayan, kundi ng mismong pagkatao ng Sitio?

Para kay Ka Tino, isang malaking bagay kung maisasauli sa dating anyo ang kalunos-lunos na Simboryo—isang positibong indikasyon ng pag-unlad sa isang lipunang kadalasang nakatuon lamang sa pagtatayo ng mga makabago at sekular na imprastruktura.

“Halimbawa, may bypass na kayo, meron na kayong ganire, meron na kayong ganun, e ito, ingatan mo, dahil [ito] ‘yung nakita nating pagtatangka ng mga tiga-Plaridel noong araw na maitaas ‘yung antas ng kanilang pamumuhay at kamalayan,” aniya.

Noon ay nagkaroon ng pagtatangkang abutin ang mas mataas na antas ng kabihasnan at kamalayan—itinindig ito, bato sa bato. Ngayon naman ay nasa tao ang pananagutan na pangalagaan ang mga gusaling nagsisilbing salamin at paalala nito.

“Bibihira sa buong Pilipinas ‘yung [simboryo], baka sasampu lang ata ‘yan. Napunta sa’tin ‘yung isa, pinapabayaan pa natin. Ano’ng ibig sabihin n’un? Mga pabaya tayo,” malungkot na sambit ni Ka Tino.

Nanawagan ang historyador sa taumbayan na makiisa at manindigan para sa pagpapanumbalik ng Simboryo—bago ito tuluyang mabura ng panahon at panibagong paglimot.

“Hanggang sa kwento-kwento lang tayo, hina-hinagpis, pupunta ka r’on, sasayaw ka, o mag-iiyak ka, walang kauwian. Guguho ‘yun. Kaya kailangan may magsalita, at saka pa lang makakapag generate ‘yun ng awareness,” pagtatapos niya.

Sa dulo ng lahat, hindi nalalayo ang Simboryo sa mga bahay na kinakanlong nito. Gaano man ito kalunos-lunos sa paningin, isa pa rin itong manipestasyon ng bakas na iniwan ng mga tao—na minsan silang narito. Na patuloy silang umiiral.

Na kung papanaw ang isa, unti-unti ring maglalaho ang kabuuan.

“Kahit sabihin mong tambak itong bahay namin, kahit pano, bahay pa rin. Kung walang nakatira, e anong mangyayari sa bahay namin?” ani Nanay Dolores—magkahalong pait at pagyakap sa tanging tahananang kinalakhan niya.

Hudyat ng panibagong araw ang alingawngaw ng kampana sa parokya.

Bago tuluyang umalis para sa panibago niyang raket, saglit na tumigil si Nanay Dolores sa harap ng pinto. Tahimik siyang nag-antanda, binulong ang kaniyang dasal na sana’y manatili pa ang Simboryo—at silang mga nananahan sa paligid nito.

Mula sa kanto ng eskinita, muli niyang nilingon ang kupas na gusali, tinanaw na tila huling beses. Pagkatapos ay humakbang na siya palabas, dala ang labada, ang pag-asa, at ang bigat ng isang araw na muli’t muling uulit.

“Hindi ko alam kung sino ang laging may pagkukulang [...] parang taon-taon, lumalawig ang taon, ang taas [ng bayarin]. Sana lang ‘wag kasi nga, sabi ko sa inyo, apat na beses tumutuka, isang beses lang kakayod. Paano? Paano makaka-afford pa ng ibang gastusin?” aniya.

Habang abala pa rin ang mga taga-Sitio sa paghawi sa mga bigat ng araw-araw, nananatiling nakahimlay sa gitna ang Simboryo—isang saksi sa siklo ng kamatayan at pagkalimot. Isang emisaryo ng sarili nitong pagkagunaw.

Ngunit sa dulo, hindi ito usapin ng pagpili—dahil mawawalan ng saysay ang komunidad kung mamamatay ang puso nito. Kung tuluyan nang tumigil ang tibok ng Simboryo, sino pa ang tatayong saksi sa pananatili nila?

At ang puso—kahit gawa sa bato—ay kailangang pangalagaan, dahil kapag nawala ito, kasabay nitong mabubura ang alaala ng lahat ng mga nananahan dito.

Dito sa Sitio Simboryo, para buhayin ang bato, kailangan ding mabuhay ng laman—sa ngalan ng kasaysayan. Sa ngalan ng pagkakakilanlan.

Pagbagtas sa Labirinto Nilang **Mga Nasagasaan ng Daang-Bakal**

Paalala: Walang gantimpala sa dulo ng landas na iyong tatahakin.

Dalawampung taon na ang lumipas mula nang angkinin ang tirahan ng mga tiga-riles. Bilang kapalit, ipinangako sa kanila ang isang panibagong buhay—kaya’t nagsimula ang kanilang éksodó patungo sa bagong lupain na tatawagin nilang tahanan.

Subalit mula sa unang hakbang ng kanilang paglikas ay tila hindi na sila nakausad pa—iniwang paikot-ikot sa isang daang tila walang hangganan.

Pasikot-sikot ang bawat kalsada rito sa Bangkal—isang labirinto ng kinalawang na mga pangako at pangarap. Panatilihing bukás ang mata at isipan, kundi’y maliligaw ka sa estasyong matagal nang nilisan ng tren—kasabay ng mga pasaherong iniwan sa biyaheng patungo sa pag-usad.

Pagpunit ng daang-bakal

Taong 2005 nang umalingawngaw ang hudyat na kailangang lisanin ang gilid ng riles. Sa utos ng National Housing Authority (NHA) sa ilalim ng administrasyong Gloria Macapagal-Arroyo, sapilitang inilipat ang mga residenteng nanirahan sa kahabaan ng Philippine National Railway (PNR)—mula sa Tikay, Longos, hanggang San Pablo sa Malolos.

Ito ay bilang paghahanda sa pag-arangkada ng North-South Commuter Railway (NSCR)—isang 163 kilometrong linya ng tren na layong pabilisin ang biyahe mula norte hanggang timog ng Luzon. Babagtasin nito ang Metro Manila hanggang Calamba, Laguna na halos kalahati ng rutang ito ay saklaw ng Malolos.

Tinatayang umabot sa higit 2,000 pamilya ang naapektuhan ng reklamasyong ito—karamihan sa kanila ay inilipat sa Northville 8 sa Bangkal, isang *relocation area* na itinakdang maging bagong tahanan ng mga pinalayas mula sa gilid ng riles.

Sa kanilang paglisan, nagbigay ang NHA ng tig-P50,000 sa bawat pamilya—isang halagang sa katotohanan ay halos hindi sapat upang maitayo ang apat na sulok ng kanilang mga bagong tahanan.

Isa sa mga matagal nang nakatira sa Bangkal ay ang 74-taong gulang na si Lola Jemima*. Sa araw-araw, pataya sa jueteng o small-town lottery (STL) ang nagtataguyod sa kaniya at kaniyang anim na anak—kahit alam niyang mas madalas ang talo kaysa panalo.

“Doon sana sa riles kami, maganda-ganda ang buhay. Dito, napakahirap, e. Kumbaga, kung ‘di kami maghahanapbuhay, ‘di kami sasampa sa... tulad sa mga bata, nag-aaral, nagpapaaral din ako ng mga apo. Di kami makapag [trabaho], wala,” pag-alala ni Lola Jemima.

Sa kanilang panahon sa gilid ng daang-bakal, binubuhay sila ng panindang mga lutong bahay. Ngayon, sa Bangkal, sa salat na pagkakataon at siksikan na kumpetensiya, wala nang ibang mapagkakitaan si Lola Jemima kundi ang pagpapataya sa STL.

“Dito wala na, ‘di mo na magawa iyon. Marami nang nagtitinda. Marami nang kumpetensiya,” aniya. “‘Di katulad n’on, ako lang nag-iisang nag-aano doon. Ganto na lang ‘yung kinuha ko na hanapbuhay, madali-dali lang.”

Ayon sa tala ng Sangguniang Kabataan (SK) ng Barangay Bangkal noong 2024, tinatayang nasa 3,393 pamilya ang naninirahan sa lugar. Sa bilang na iyon, 777 ang kabilang sa *low-income bracket*, habang 698 naman ang kinikilalang kabilang sa *poorest of the poor*.

“Ang hanapbuhay, kung hindi ganito... wala. Mararanasan mo ‘yung wala kang pera, wala kang pagkain. Kung hindi ka mangutang, wala. Ganiyan ang buhay dito,” malungkot na sambit ni Lola Jemima.

Sa mukha ng kawalan

Sa datos ng Social Weather Station (SWS) noong ikaapat na *quarter* ng 2022, higit kalahati ng mga pamilyang Pilipino ang nakatanggap ng ayuda mula sa iba’t ibang pinagkukunan. Sa bilang na ito, anim sa bawat sampu ang galing sa gobyerno.

Ibig sabihin, halos 32 sa bawat 100 pamilya sa bansa ang umaasa sa ayuda mula sa pamahalaan. Sa mga lugar na tulad ng Bangkal, kung saan kapos sa hanapbuhay at serbisyo, ang mga numerong ito ay hindi lamang estadistika—ito ang katotohanang araw-araw nilang hinaharap.

Isa na rito si Lola Mary Jane, 79, na mag-isang nag-aalaga sa apo niyang may kapansanan, matapos itong iwan ng sariling ina. Itinataguyod niya ang pang-araw-araw nilang pangangailangan sa pamamagitan ng pakikipagsapalaran sa munisipyo—bitbit ang mahabang pasensiyang hinihingi ng mabagal na proseso.

“Diyan na ako tumanda sa mga tulong-tulong. Pero kailangan kong matulungan ngayon ito [apo]. ‘Yun ang kailangan ko ngayon. Minsan ‘di ba may proseso doon, balik probinsiya, balik school,” pagbabahagi niya.

“Ngayon kailangan makapunta ako doon, pamasaha wala. Iniiwan ko lang ‘yan,” pagpapatuloy nito, turo-turo ang apong nakasalampak sa sahig.

Isinalaysay ni Lola Mary Jane na matagal na silang nagsusumite ng kahilingan para sa maayos na koneksyon ng kuryente at tubig, ngunit hanggang ngayon ay wala pa rin silang natatanggap na tugon mula sa NHA.

“Hindi ko alam, ‘yung iba nag-follow-up, ‘yung iba nag-asikaso. ‘Yung hindi pa kami [nagkaroon ng] kuryente simula’t sapul pa. [...] Dito lang kami nakikikabit sa kabila, sa kapitbahay namin. Pero may pondo pa ito, Meralco,” hinaing nito.

Makapagtapos, makakuha ng magandang trabaho—ito ang karaniwang pangarap ng mga magulang para sa kanilang mga anak. Pero para kay Lola Mary Jane, iisa lang ang kaniyang hiling: na matulungan ang apo niyang may kapansanan, kahit sa gitna ng kakulangan.

“Sino ba’ng hindi, gusto ko ma-ano siya ng gobyerno ‘di ba, ‘yung iba ina-ID, binibigyan ng pagkain, grocery ganyan. Eh ito wheelchair lang. Tapos pipila na kami kay Mayor. Hay nako Diyos ko, babalik ka pa tapos maghihintay ka pa—patay ka na,” malungkot nitong sambit.

Iniinda ni Lola Mary Jane ang matagal nang pananakit ng kaniyang matres—isang kondisyon na matagal na sanang kinailangang ipasuri. Ngunit sa gitna ng kawalan ng sapat na panggastos, hindi na niya ito nagawang maipagamot.

“Kasi baka third degree na ako ngayon. Kapag nag-fourth sa [2026], baka tigok na. Kasi hindi ako nagpa-opera, nagpa-laser lang. Hindi ko kasi kaya, kaya kahit mamatay tuloy ako.” pagbabahagi niya. “Sa sementeryo na ako lilipat [ng bahay], oo,” mapait na biro nito.

Sa kabila ng tila pagtanggap sa kaniyang kapalaran, may nananatiling pangamba sa puso ni Lola Mary Jane: ang takot na pumanaw nang hindi naibabalik ang kaniyang apo sa Iloilo—sa piling ng mga kamag-anak na maaaring mag-alaga rito kapag siya’y wala na.

Siklo ng paglubog

Kung paanong tila lumang kariton ang katawan ni Lola Mary Jane—pinipilit umusad kahit may kalawang ang gulong—ganoon ding pinapaikot ang mga taga-Bangkal ng isang sistemang paulit-ulit na humihila sa kanila pailalim.

Sa tagal ng pamamalagi nila rito, tila naipit na sa estasyong ito ang marami—hindi dahil sa sariling pasya, kundi dahil sa direksyong itinakda ng kanilang kalagayan.

Kasabay ng kanilang éksodó sa Northville ang pagkakabaon sa utang sa NHA—ang halagang P50,000 na ipinangako bilang tulong ay kinailangan nilang bayaran pabalik.

“So sa pagbabayad, in the first 5 years, 200 per month. Another 5 years, 5 to 10 years, magiging 350 monthly. So ngayon nasa ano na kami, nasa halos 20 years na kami dito, mga 18 years na kami, so nasa 650 per month na pagbabayad namin.”

Ganito inilarawan ni Edwin Rico, pangulo ng Homeowners Association (HOA) simula pa noong 2016, ang sistema ng hulugan na ipinapatupad ng NHA sa mga residenteng nailipat sa Northville.

Habang patuloy na umaandar ang metro ng interes, mas lalo ring nagigipit sa pagkakautang ang mga residente ng Bangkal.

“Ibig sabihin lang, may bracket. So ngayon mayroon na mga utang dito, more or less siguro, mga hindi talaga nakapagbayad, nasa P80,000 bawat isa. So ang iba naman ay nakapagbayad, so nakakabawas-bawas,” pagpapaliwanag nito.

Para sa mga residente ng Bangkal, ang halagang ito ay hindi simpleng bayarin—at gaya nina Lola Jemima at Mary Jane, marami ang bumitaw o tumangging magbayad para sa bahay na matagal na nilang tinuturing na kanila.

“Kasi nga eh nagpapaaral pa sila ng mga anak. So ‘yun nga, ang kinakatuwiran nila, kasi po, kaya hindi kami nakahulog kasi nga, sa ngayon, ay ngayon pa lang kami nagpapaaral ng anak,” ani Edwin.

“Mayroon kasi talagang ayaw magbayad, na ‘di umano, sinasabi nila, ito ay pabahay ng gobyerno, ay libre. Na sinasabi naman ng gobyerno, wala namang libreng pabahay,” dagdag pa niya.

Ayon sa kaniya, ang pangunahing kabuhayan sa Bangkal ay construction work at pangangalakal—mga trabahong, sa kabila ng tila walang-katapusang pagpapagal, ay hindi sapat upang matugunan ang patuloy na lumalaking bayarin na ipinapataw sa kanila.

“Yung nakita mo, mga nangangalakal ng bakal-bote. At construction. Number one dito na madaling pagkakitaan ay construction. Construction, pamamasada, tricycle. Pero ‘yun ang mga unang mga ano, pangalakal,” pagdedetalye ng pangulo.

Dagdag pa sa dagok ng mga residente ang kawalan ng abot-kayang transportasyong palabas ng Bangkal—kaya marami sa kanila ang napipilitang kumapit sa mabababang pasahod na trabaho sa loob lang ng kanilang komunidad.

“Kasi noong una, P35 ang tricycle dito. E kung ang trabaho mo e... ang iba, ‘yung construction kasi [sa] Calumpit. E ‘di mamasaha pa ‘yun balikan. E ‘di halos kulang P200 [ang] pamasaha. Kung kikita ka lang din ng P500, halos hindi sapat. Konti lang natitira,” dismayadong sambit ni Edwin.

Naglunsad na rin umano ang kanilang pamunuan ng iba’t ibang livelihood program upang makabuo ng kasanayan para sa ibang trabaho, ngunit marami ang hindi na rin nakatapos ng mga ito—dahil sa personal na limitasyon at pangangailangan.

“Nagpa-training na ako ng balot making, candle making, ‘yung mga panghugas sa pinggan na ‘yun, tapos ‘yung welding. Nag-connect po kami sa TESDA. Lahat po dito, halos ng training, nagawa na namin,” aniya.

Ngunit hindi palaging oportunidad ang naghihintay—kadalasan, paalala lamang na ang ‘taga-Bangkal’ ay isang tatak na hindi madaling burahin. Magawa man nilang tapusin ang mga programa, humaharap pa rin ang marami sa diskriminasyon—dahil lamang sa reputasyong nakakabit sa kanilang tirahan.

“Hindi naman lahat ng tao din dito ay basagulero, hindi naman masasamang tao, hindi naman kawatan. Pag nag-apply ng trabaho, ‘pag sinabi mong nakalagay sa resume mo e Barangay Bangkal, ‘matic e, maliban na lang kung kilala ka sa ina-applyan mo, e mahirap mag-apply ng trabaho,” malungkot na pagbabahagi ni Edwin.

Sa dulo ng labirinto

Paminsan-minsan, may kumakatok na sulat sa kanilang pintuan—isang liham para sa mga tiga-Bangkal. Isang babala.

Sa loob nito, malinaw ang paalala: bago pa man sila lumipat sa lupaing ito, pumirma sila sa isang kasunduang nagsasaad na sa loob ng tatlong buwang hindi pagbabayad, maaaring kanselahin ang kanilang lote.

Para sa komunidad na matagal nang tinabunan ng utang, ang ganitong paalala ay hindi lamang patungkol sa lupa—kundi sa paulit-ulit na katanungan—kung may karapatan pa ba silang mamuhay nang may katiyakan.

“Ibig sabihin, pag kinancel ka dito, ay wala ka nang pangalan sa system, sa computer, na awardee ka pa dito, hindi ka na awardee [ng lupa],” ani Rico.

Sa mata ng NHA, sa sandaling makansela ang kanilang lote, sila na dating inilipat dito ay mga nanghihimasok na lamang sa mismong lupang ipinangakong magiging tahanan nila.

“Ang tawag sa kanila, term na ginamit ng NHA [ay] illegal entry sila. Parang trespassing sa sarili mong bahay,” dagdag niya.

Paliwanag ni Rico, bago tuluyang makansela ang karapatan sa lote, dumaraan muna ito sa masalimuot na proseso. Nagsasagawa ng mga pagdinig kung saan kasama ang mga kinatawan mula sa Commission on Human Rights (CHR), ang lokal na diyosesis, at mismong NHA.

“Isa lang ang problema, sinasabi namin na bigyan ng isang pagkakataon ang lahat ng nakansela, bigyan ng isang panibagong pagkakataon na ibalik sa kanila at magsimulang maghulog ulit,” pagpapatuloy nito.

Kasama ang HOA, patuloy na isinusulong nina Rico na maipagkaloob na sa kanila ang pagmamay-ari ng Northville—bilang kabayaran sa buhay at tahananang sapilitang nawala sa kanila sa tabi ng riles.

Kamakailan lamang, gumuhit ng panibagong pag-asa ang isang resolusyong inihain ng komunidad—isang pakiusap sa NHA na alisin na ang interes at penalty sa kanilang bayarin. Hiling nila: kung ano lamang ang orihinal na halaga, o principal, ay siya na lamang sanang singilin.

“Well, ‘yung kung unang kahilingan namin dito actually, pinasabi namin talaga, sinisigaw namin, na dapat libre na pabahay. ‘Yon ang una talaga lang ‘yung sinasabi nito,” mariing sabi ni Edwin.

“Eh, kung sabihin mo ‘yung paglibre ng pabahay, kumbaga wala ka nang iintindihin. Ano man ang kikitaan mo sa araw nito, sapat lang. At least wala ka ‘yung iniisip na hulugan sa bahay,” pagpapatuloy pa nito.

Sa kasalukuyan, patuloy munang lumilibot sa paikot-ikot na mga eskinita ng Bangkal ang mga dating tiga-riles. Hindi upang umabante, kundi para lang manatiling buhay.

Mistulang nagwakas na ang panahong nangangarap pa sila ng higit—ng higit na katiyakan, higit na pagkalinga, higit na tahanan. Sa ngayon, ang tanging layunin ng marami para sa kanila ay makaraos sa bawat araw—may karapatan man sa lupa o wala.

“Kung hihiling ka lang, baka hindi rin naman nila kayang iano ‘yung hiling ng mga tao diyan... kasi maraming mga kawawa, maraming mga walang hanapbuhay, maraming mga ano dito... kung hindi magha-hanapbuhay ang mga tao, wala ring kakainin,” malungkot na sambit ni Lola Jemima.

“Buwan buwan may napunta—promise, promise. Eh talagang ganyan, ginagamit ang promises,” daing naman ni Lola Mary Jane.

“Sinasabi nga na walang libre sa gobyerno. Pero umaasa pa rin kami, na pagdating ng panahon,” pagtatapos ni Edwin.

Naiwan ang isang tahimik na pag-unawa sa kaniyang mga salitang hindi na niya tinapos. Na pagdating ng panahon, matatawag nilang kanila ang Bangkal. Na pagdating ng panahon, matatahak nila ang labirintong ito—hindi bilang mga ligaw, kundi bilang mga nananahan dito.

Walang gantimpala sa dulo ng landas na ito.

Ito ang katotohanang matagal nang nilulon ng mga taga-Bangkal—bago pa man ang kanilang éksodó papalayo sa riles.

Para sa iba, isa itong nakasusulasok na sulok ng Malolos. Ngunit sa huli, tahanan pa rin ito para sa kanila—kalawangin mang gaya ng daang-bakal ang kanilang mga pangako at pangarap.

Halos tiyak ang pagkaligaw sa estasyong matagal nang nilisan ng tren—at kahit hindi mo man matunton ang inaasam na gantimpala, matutunghayan mo ang bawat buhay ng mga pasaherong iniwan ng biyaheng patungo sa pag-usad.

Upang manatiling bukás ang iyong mata at isipan.

**Hindi nila tunay na pangalan.*